

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «ПРОМИСЛОВІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Величко Марат Сергійович

Керівник: Любавський Роман Геннадійович

Рецензент: Захарченко Євген Юрійович

Харків – 2025

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	15
1.1. Іноземний капітал як фактор розвитку промисловості	15
1.2. Вплив економічної кризи початку ХХ ст. на діяльність підприємств	27
1.3. Функціонування підприємств у роки Першої світової війни	40
РОЗДІЛ II. РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	53
2.1. Умови праці робітників	53
2.2. Страйковий рух	66
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	86
ДОДАТКИ	95
РЕЗЮМЕ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ НА ТЕМУ “ПРОМИСЛОВІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.”	105
SUMMARY OF THE THESIS ON THE TOPIC “INDUSTRY OF THE KATERINOSLAV GUBERNIYA AT THE END OF THE 19TH - AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY”	106

ВСТУП

Актуальність теми. Російська імперія після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. встала на шлях реформування з метою наздогнати інші країни. З метою розширення своїх промислових потужностей Російська імперія починає активно залучати іноземні інвестиції, особливо в Катеринославську губернію. Перш за все через її вигідне географічне розташування між Донецьким кам'яновугільним і Криворізьким залізорудним басейном, близьким доступом до Азовських і Чорноморських портів, що полегшувало збут продукції. Через що економіка регіону починає експонентно зростати.

Таке активне іноземне інвестування було обумовлене великим накопиченням капіталів в Західній Європі, високою конкуренцією в провідних країнах світу, а також становленням та розвитком капіталістичних відносин усередині Російської імперії, що водночас призводило до формування соціальної і економічної культури населення, створення в регіоні нових галузей промисловості. Саме іноземні інвестори на своїх підприємствах впроваджували провідні практики, які з часом переймали місцеві підприємці, що впливало на формування місцевої підприємницької етики.

Що призвело не тільки до збільшення темпів економічного розвитку регіону, а до появи та відповідного збільшення робітництва, як соціального класу, який працює на промислових підприємствах та має характерні тільки для нього інтереси, першочергово покращення умов праці, збільшення заробітної праці, використовуючи страйки як важіль впливу за для поставлених робітниками вимог. І мало різні наслідки для підприємств. Через що місцева влада та підприємці вживали різних заходів для їх протидії, що також відображалось на роботі підприємств.

Відповідно актуальність теми полягає в тому, що дослідження промисловості та трудових відносин наприкінці XIX - на початку XX ст. дає можливість простежити генезу процесу індустріалізації на українських землях; здійснити ревізію імперських та радянських оцінок цього процесу. Сучасні

підходи, вироблені в межах студій з бізнес історії та робітничої історії дають можливість подивитися на робітників як соціальних акторів, а на заводський локус як на простір не лише конфлікту, а й порозуміння між робітниками та буржуазією.

Об'єкт дослідження є промисловість Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження є підприємства важкої промисловості та система трудових відносин.

Хронологічні межі охоплюють 1884-1917 рр. Нижня межа дослідження обумовлена відкриттям Катеринської залізниці в 1884 р., що з'єднала Донецький кам'яновугільний басейн з Криворізьким залізрудним. Це стало запорукою індустріалізації Катеринославської губернії. Верхньою хронологічною межею виступає початок Української революції 1917 року.

Територіальні межі охоплюють Катеринославську губернію. А саме вісім її повітів: Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Павлоградський і Слов'яносербський.

Історіографічну базу можна поділити на три групи за хронологічним принципом, імперський, радянський та сучасний періоди. Це обумовлено різними підходами вивчення промисловості, оскільки в імперський наголошували на вирішальній ролі держави, в радянський період особливо прослідковується ідеологічний вплив та применшення ролі підприємців, а сучасний характеризується плюралізмом думок та підходів серед дослідників з приводу даного питання.

Однією з найбільш показових праць імперського періоду є дослідження економіста Тугана-Барановського М. де автор вивчав розвиток російської промисловості, зокрема відзначаючи розвиток катеринославських заводів. Особливо цікавими є висновки автора про Економічну кризу початку XX

століття, про яку він попереджав ще в 1898 році¹. Праці фахівців з гірничої справи також є релевантними для дослідження. Наприклад Скочинський О. О. на основі зібраних матеріалів 1900 року, опублікував статтю про стан і рівень виробництва кам'яновугільних шахт, значна частина з яких, розташовувалась в Катеринославській губернії². Сурожский П. Н. в своїй статті надає характеристику розвитку Юзівки, Горлівки, Єнакієве і різним виступам робітників, зокрема холерний бунт 1892 р. та єврейський погром 1905 р.³. Коробков В. М. склав покажчик гірничопромислових та металургійних підприємств, де було досліджено історію найбільших, а також наведенні дані виробництва багатьох заводів та шахт станом на 1900 рік⁴.

Отже, в імперський період автори насамперед звертали увагу на загальних тенденціях розвитку промисловості в загальноімперському контексті, відмічаючи ефективну політику уряду Російської імперії, інколи применшуючи внесок промисловців. Вони доходили до висновку, що промисловість хоч і розвивається швидкими темпами, але за для кращого розвитку слід покращувати умови робітників.

Щодо радянського періоду, то тут слід відмітити праці, що досліджували промисловий розвиток України. Економіст Фомін П. І. досліджував розвиток гірничої та гірничозаводської промисловості так званого Півдня Росії, значний комплекс якої зосереджувався в Катеринославській губернії. Автор звертає увагу на те що перше пониження цін акцій промислових підприємств почалось ще 1896 р., однак не відбивалось на розвитку промисловості, і тільки в 1898 р. почало негативно впливати на її розвиток. Та доходить до висновку, що з кризи

¹ Туган-Барановський М. І. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-тє вид. Санк-Перербург : "Наша жизнь", 1907. 562 с..

² Скочинский А. А. Краткий очерк состояния горной и технической части каменноугольных рудников донецкого бассейна в 1900 году. Горный журнал. 1903. Т. 1, № 1. С. 1–46. URL: <https://www.donmining.info/2019/10/skochinskiy-kratkiy-ocherk-rudnikov-v-1900.html> (дата звернення: 05.11.2024).

³ Сурожский П. Край угля и железа. «Современник». 1913. № 4. С. 292–312. URL: <https://www.donmining.info/2017/03/surozhskiy-kрай-uglya-i-zheleza.html> (дата звернення: 30.09.2024).

⁴ Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков : Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. 523 с. URL: <https://www.donmining.info/2016/04/gornopromyshlennyy-ukazatel-donetskogo-basseyna-1901.html> (дата звернення: 30.09.2024).

галузь вийшла в 1910-1912 рр¹. Та іншої його праці, де автор коротко підсумовує вплив Першої світової війни на металургійну галузь².

Голубуцький В. О. з марксистсько-ленінських позицій описує появу в Російській імперії іноземних інвестицій, розвиток машинобудівної, гірничопромислової галузі та пролетаріату, зокрема наголошуючи на повальній експлуатації робітників та жадобі капіталістів³. Нестеренко О. О. в своїй праці 1959 року детально аналізує розвиток фабрично-заводського виробництва зосереджуючись на вугільно-металургійної промисловості, завдячуючи її бурхливому розвитку розбудові залізничної мережі. Стверджуючи, що Україні за загрожувала колоніальна залежність від іноземців⁴. Винар Б. І. представник української діаспори розглядає економічний розвиток України та вказує, що після відкриття Криворізького залізрудного басейну Україна стає найважливішим осередком важкої промисловості. Автор звертає увагу на переважаючу роль у іноземного капіталу, але все ж таки приходиться до висновку про його негативні наслідки для розвитку народного господарства⁵. Лопатин Н.У. в своїй книзі історію підприємств та шахт Лисичанська, де детально було досліджено створення Лисичанського содового заводу на бельгійські капітали⁶.

Також слід вказати про праці, які головним чином досліджували різні аспекти життя робітників, зародження пролетаріату, проблеми умов праці, робітничі виступи, вимоги робітничих страйків в XIX на початку XX ст., та вказували на промисловий розвиток. Наприклад Нестеренко О. О. досліджує промисловий розвиток України та стан робітників. Відзначаючи повальну експлуатацію пролетаріату промисловцями, стверджуючи що останні зовсім не дбали про те, щоб створити найелементарніші умови для нормальної праці

¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. 204 с.

² Фомин П. И. Металлопромышленность Украины. Харьков : Изд. Госпл. УССР. 1926. №2. 51 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/u/lib/item/UKR0004631> (дата звернення: 20.02.2025).

³ Голубуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. 294 с.

⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ : Акад. наук Укр. ССР, 1959. Т. 1 : Ремесло і мануфактура. 496 с.

⁵ Винар Б. Економічний Колоніалізм в Україні. Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1958. 184 с.

⁶ Лопатин Н. У. колыбели Донбасса. Луганское областное издательство, 1960. 275 с.

робітників підвищуючи цим норму прибутку¹. Радянський історик Серій Ю. в своїй праці побічно розглядає промисловий розвиток так званого півдня Російської імперії. Виразною ознакою його робіт є фокусування на кваліфікації, грамотності та стажу робітників². Кирьянов Ю. І. дослідив стан робітництва в період Першої світової. В ході дослідження автор схиляється до висновку, що експлуатація робітників тільки посилювалась, а їх номінальна зарплатня знижувалась³. Також було використано фундаментальну працю Історія робітничого класу Української РСР, де автори детально дослідили становлення пролетаріату та його стан від появи до Лютневої революції, побічно аналізуючи розвиток промисловості для контексту. Позиція авторів детермінована марксистсько-ленінським поглядом на історію робітничого руху. Наприклад, автори пояснюють появу інтересу до України від іноземних інвесторів високими прибутками, які вони одержували внаслідок жорстокої експлуатації робітників⁴.

Відповідно, з вище переліченого випливає, що автори в радянський період головним чином акцентували увагу на дослідженні робітничого класу. Лише побічно вивчаючи стан промисловості, в основному для занурення читача в контекст. Також характерною рисою даного періоду є применшення ролі іноземних інвесторів та промисловців в розбудові промисловості та регіону, головний акцент робився їхній експлуатації робітників, замовчуючи їхні спроби покращити умови праці робітників.

З приводу сучасного періоду, то тут слід відмітити ряд праць, що досліджували підприємництво та підприємців. Водотика Т. С. в своїй праці досліджувала персоніфіковане підприємництво та і їх значення в розвитку важкої промисловості Катеринославської губернії. Зокрема виокремлюючи вплив глобальних подій, як криза початку ХХ ст. та Перша світова на конкретні

¹ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. 305 с.

² Серий Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростов. университета, 1971. 212 с.

³ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. 308 с.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. 567 с. URL: <http://surl.li/vsavo> (дата звернення: 26.11.2024).

підприємства¹. Лазанська Т.І. досліджуючи підприємництво України робить висновки, що Російська імперія відставала в економічному розвитку Заходу, то індустріальне будівництво в Україні відставало навіть у порівнянні з Росією². Кулішов М. В. та Ломако М. М. в своїй статті розкривають історію маловідомого бельгійського інженера та інвестора Шарля Плюм'є, який приїхав працювати управляючим горлівської групи шахт, а пізніше інвестував власні капітали в підприємства Донбасу³.

Ще однією темою, до якої зріс науковий інтерес, були іноземні інвестиції. Це відображають роботи Мошенського С. З., Лазебник В. І., Бовикін В. І. Автори першочергово звертали увагу на передумови іноземного інвестування, створення урядом Російської імперії сприятливих умов для цього, розподілення капіталів за країнами походження. Також приходячи до спільних висновків про позитивну роль іноземних інвестицій, оскільки завдяки ним Катеринославська губернія стала найбільшим центром кам'яновугільної промисловості, чорної металургії та металообробки⁴.

Було залучено сучасні роботи, що досліджували робітництво, відкидаючи марксистсько-ленінську позицію з приводу робітництва. В статті Ван дер Лінден М. було визначено критерії та напрямки в дослідженні історії робітництва як напряму⁵. Пушкарева І.М. в своїй книзі актуалізує проблематику вивчення робітничого руху, а також на основі багатьох джерел досліджує страйковий рух⁶. Копань А.В. в своїй дисертації досліджує різні аспекти побутового життя металургів, зокрема вказуючи, що місцеві робітники

¹ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. 240 с

² Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. 282 с.

³ Кулішов М. В., Ломако М. М. Шарль Плюм'є – маловідомий бельгійський гірничий інженер і підприємець. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження. 2019. № 2(10). С. 90–94. URL: http://do.forlan.org.ua/doc/gran_istor/grazn_ist_2019.pdf (дата звернення: 07.11.2024).

⁴ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. 453 с.; Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. 767 с.; Лазебник В. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. 238 с.; Бовикін В. І. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 320 с.

⁵ Ван дер Лінден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения. Социальная история. Ежегодник. 2000. С. 206–2018.

⁶ Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / И. М. Пушкарева та ін. ; ред. И. М. Пушкарева. Санкт-Петербург : Алетей, 2011. 476 с.

не були аж настільки бідними як на вказувала радянська історіографія¹. Чартерс Вінн показує в своєму дослідженні, що робітничий клас Донбасу й Дніпровського регіону, хоча й брав активну участь у страйках і повстаннях, одночасно підривав революційний рух своїм насильством під час страйків, погромів проти євреїв, студентів і ремісників, яке досягло свого піку в 1905 р.².

В роботі також використано ряд праць про історію міст та розвитку їх промисловості. Курило В. С., Набока О. В. та Забудкова О. А. спільними зусиллями написали працю про історію Луганська, особливо наголошуючи на ролі двох іноземців в розвитку міста, а саме Гастона Сольве та Густава Гартмана, що розбудували тут хімічну та машинобудівну промисловість відповідно³. Волониць В. С. та Новікова С. В. в своїй статті досліджували промисловий розвиток міста Маріуполь, через дослідження ряду підприємств, що тут виникали наприкінці XIX століття⁴. Донік О. М. в своїй роботі вивчає діяльність Джона Юза, та його підприємства. Зокрема висвітлюючи його долю після смерті засновника⁵. Куліков В. О. в своїй монографії дослідив історію та розвиток місто-утворюючих підприємств Катеринославської губернії, а саме: Кам'янське, Горлівка та Юзівка. Також автор дослідив різноманітні аспекти життя робітників, що працювали на цих підприємствах, і зародження в цьому регіоні такого соціо-економічного поняття як заводські та шахтарські поселення. Важливим були роздуми Володимира Кулікова про внесок підприємців в покращення умов робітників, оскільки проводячи своє дослідження він, виявив, що більшість підприємств витрачала великі суми на побудову помешкань для робітників, а найбільші підприємства щороку вкладали десятки тисяч рублів у створення й утримання лікарень, лазень, шкіл

¹ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. 247 с.

² Wynn Charters. Workers, strikes and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. 289 p. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013776> (date of access: 01.02.2025).

³ Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава : Талком, 2023. 301 с. URL: <https://www.donmining.info/2023/04/naryisyi-istorii-luganshchynyi-2023.html> (дата звернення: 21.10.2023).

⁴ Волониць В. С., Новікова С. В. Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на початку XX ст. Грані. 2013. № 12. С. 89-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2013_12_17 (дата звернення: 28.04.2024).

⁵ Донік О.М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 60 с.

та культурних закладів¹. Теодор Фридгут зробив дослідження економічного та соціального розвитку Донбасу та в першу чергу Юзівки, та зобразив його як соціально-економічну трансформацію одного з головних індустріальних центрів регіону. Зокрема підтверджує припущення, що Перша світова війна значно загострила наявну соціальну напруженість у Російській імперії, зруйнувавши поступовий процес модернізації суспільства та політичної системи².

В дипломній роботі було використано ряд праць, які б досліджували зростання економічного значення південноукраїнського регіону на фоні початку Першої світової війни. Серед таких робіт слід відмітити роботи Турченко Г. Ф., Синявської Л.І., Реєнта О. П. у співавторстві Сердюком О. В. Автори відмічають значну мілітаризацію місцевих підприємств її негативний вплив на економіку регіону, стан евакуйованих підприємств, соціальні суперечності серед робітництва³. Також цінними статтями для цього дослідження є статті Тарасова А. та Байкеніч Д., які досліджували становище військовополонених країн Четверного союзу, та їх залучення на підприємства Катеринославської губернії⁴.

Підсумовуючи, можна відмітити таку закономірність, хоч і трудова боротьба та становище робітників були визначними історичними темами. Однак після розпаду СРСР в 1991 р. науковий інтерес до історії робітничого класу та робітничих рухів в Україні різко зменшився. На противагу цьому

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

² Friedgut T. Iuzovka and Revolution, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. 514 p. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007505> (date of access: 02.02.2025).

³ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. 480 с.; Турченко Г. Південноукраїнський фактор У Першій світовій війні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2004. Т. 1, № 17. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/682> (дата звернення: 06.10.2024).; Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. 471 с.

⁴ Тарасов А. Військовополонені центральних держав на підприємствах Півдня України (1914–1917): характеристика національного складу. Військово-історичний Меридіан. електронний науковий фаховий журнал. 2018. № 3(21). С. 46–55. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tarasov_Andrii/Viiskovopoloneni_tsentralnykh_derzhav_na_pidpriemstvakh_Pivdnia_Ukrainy_19141917_kharakterystyka_na/ (дата звернення: 25.09.2024).; Байкеніч Д. Військовополонені Першої світової війни на території Луганщини. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjijskiej – przeszłość i terażniejszość. 2015. № 4. С. 128–137. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Baikienich_Dmytro/Viiskovopoloneni_Pershoi_svitovoi_viiny_na_terytorii_Luhanschyny/ (дата звернення: 09.10.2024).

можна побачити значне збільшення інтересу до дослідження промисловості, персоналій підприємців, підприємництва та іноземних інвестицій.

Джерельна база. Джерельну базу дослідження можна поділити на такі типи: писемні та візуальні. Частина з цих джерел було опубліковано як збірники документів і матеріалів¹. Для роботи над дипломною роботою також було залучено документи що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області (далі – ДАДО).

Писемні джерела становлять значну частину дослідження, їх можна поділити на діловодні, статистичні, періодичні, оповідні та джерела особового походження.

Діловодні матеріали. Було використано документи підприємств, що зберігаються в ДАДО². Матеріали з них дають можливість прослідкувати розвиток цих підприємств. Також важливі матеріали про підприємства та робітників містяться в фондах архіву урядового інспектора при заводі землеробних машин і знарядь братів Карташевських та канцелярії старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії, Катеринославського губернатора, Катеринославської районної заводської ради, а також Катеринославське губернське правління³. Де інколи можна знайти інформацію про підприємства, умови праці та страйки робітників на заводах губернії, та методи боротьби з ними. Також, було залучено велику кількість документів створених Радою З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, що була представницькою організацію промисловців регіону⁴. Дослідження цих матеріалів дає змогу прослідкувати проблеми, з якими мали справу підприємці.

¹ Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. 292 с.

² ДАДО. 463 Дніпровський завод Південно-Російського металургійного товариства, с. Кам'янське Катеринославської губернії.; ДАДО. 692 Акціонерне товариство Ландварівського дротоцвяхового заводу братів Фрумкіних, м. Катеринослав.; ДАДО. 259 Олександрівський Південно-Російський завод акціонерного товариства Брянського рейкопрокатного, залізобного та механічного заводу, м. Катеринослав

³ ДАДО. 634 Урядовий інспектор при заводі землеробних машин і знарядь братів Карташевських, м. Нікополь Катеринославської губернії.; ДАДО. 23 Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії.; ДАДО. 679 Канцелярія Катеринославської районної заводської ради.; ДАДО. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора; ДАДО. 469. Катеринославська міська дума й управа.

⁴ Доклад Комиссии ХХІХ съезду горнопромышленников юга России по 3-у, 4-у и 5-у вопросам программы. Харьков : Типография и литография Зильберберга, 1905. 207 с.; Отчет Совета Съезда ХХХІ Съезду горнопромышленников юга России за 1915-1916 отчетный год ., Харьков : Типография Б.Бенгисъ, 1916. 189 с.;

Не пересічний евристичний потенціал мають матеріали статистико-аналітичних звітів про діяльність громадських і фінансових структур Катеринославської губернії¹. Де чітко окреслюються зміни в промисловому розвитку саме цієї губернії.

Періодичні видання. В роботі було залучено періодичне видання З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яке в період з 1903 року по 1910 рік називався “Горнозаводской листок”, а після був перейменований на “Горно-заводское дело”². Видання висвітлювало широкий спектр інформації пов'язаної з гірничою справою: публікувало науково-технічні матеріали, статистичні огляди галузі, адміністративні документи та комерційну рекламу.

Оповідні джерела. В роботі було залучено подорожні записки іноземних журналістів, що часто приїжджали аби висвітлити той чи інший аспект Російської імперії. Так Луїджі Віллари, італійський журналіст і дипломат, намагався дослідити та донести до європейської аудиторії, як російсько-японська війна вплинула на внутрішнє економічне та політичне становище Російської імперії, він описував Катеринослав наступним чином: “Немає в Катеринославі краси і мальовничості, зате панує атмосфера справжньої

Каменноугольная промышленность России в 1914 году. Вып. I. ежемесечная статистика. Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга России. 1915. № 599. 167 с.

¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. Екатеринослав: Губернская Земская Типография, 1890. 142 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=199> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1890г. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1891. 149 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=209> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1892. 192 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=245> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Екатеринослав: Типо-Литография Губерн. Правления, 1894. 94 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=256> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1895. 92 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=204>. (дата звернення: 15.11.2024). ; Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. 109 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=206> (дата звернення: 18.10.2024). ; Обзор Екатеринославской Губернии за 1903 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления., 1904. 105 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=210> (дата звернення: 17.10.2024).

² Горно-заводский листок. 1903. № 23. С. 6351–6354. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2810> (дата звернення: 31.10.2024).; Горно-заводский листок. 1906. № 26, 27. С. 8587–8598. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/5502> (дата звернення: 30.11.2024).; Горно-заводский листок. 1906. № 33. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/5ce1d750-7aa8-48df-b476-1ca400466174> (дата звернення: 30.11.2024).; Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14785–14789. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2812> (дата звернення: 28.11.2024).

активності й діловитості, що дуже незвичне для царських володінь ...це бізнес-місто, яке існує виключно для бізнесу¹.

Джерела особового походження. В дипломній роботі Було залучено мемуари Хрущова М. С., де автор розкриває деякі нюанси життя в Юзівці тих часів². Використано ряд мемуарів інженерів. Фенін О. І. який встиг за свою кар'єру попрацювати на багатьох шахтах, в тому числі на шахтах "Рутченківського Гірничопромислового товариства" та "Російсько-Бельгійського металургійного товариства", в його мемуарах можна знайти інформацію принципів керівництва підприємством, відносин із робітниками, стан устаткування³.

Візуальні джерела. В роботі було використано, поштові листівки з зображенням підприємств початку ХХ ст. з колекції Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки та зі збірки про історію Луганська⁴.

Мета роботи полягає в тому, щоб дослідити промисловий розвиток Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. шляхом аналізу економічної діяльності промислових підприємств, а також умов праці та страйкової активності робітників. За для досягнення мети були поставлені наступні **завдання**:

- опрацювати наявну літературу та джерела для її вивчення, визначити суперечливі моменти;
- проаналізувати розвиток промисловості Катеринославської губернії;
- визначити роль іноземних інвестицій на промисловість губернії;
- дослідити особливості функціонування підприємств під час кризи початку ХХ ст. та Першої світової війни;
- проаналізувати умови праці на підприємствах;

¹Villari, L. Russia under the Great Shadow. London. 1905. P 330. URL : <https://archive.org/details/russiaundergreat00vill/page/330/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 29.10.2024).

² Khrushchev Remembers. Boston : The Glasnost Tapes, 1989. 219 p.

³ Фенін, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага. 1938. 176 с. URL : <https://www.donmining.info/2017/12/fenin-vospominaniya-ingenera.html>

⁴ Колекція поштових листівок з видами Катеринослава початку ХХ століття. 2021. 509 с. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=26>; Башкина В. Я., Сумишин Ю. С., Поболелов А. И. Привет из Луганска. История Луганска на почтовых открытках. Луганск : "Максим", 2007. 125 с.

- встановити причини та вплив робітничих страйків на підприємства губернії.

Методологія дослідження. Методологічну основу дипломної роботи становить міждисциплінарний підхід, сфокусований на використанні методологічних принципів, що були сформовані у таких напрямках історичної науки, як бізнес-історія та робітнича історія.

Для досягнення поставлених у роботі мети та завдань застосовано загальнонаукові: аналізу і синтезу – як методів, що систематизуючи складні проблеми розподіляють їх на простіші частини та об'єднують ці частини у єдине ціле, такий підхід було використано для аналізу стану промисловості Катеринославської губернії, та синтезу даних з джерел для формування на їх основі висновків. Індукцію та дедукцію, були використані для формування висновків стосовно розвитку промисловості в Катеринославській губернії. Зі спеціально-історичних у роботі був застосований Історико-генетичний метод, за допомогою якого було досліджено робітничі страйки, від збирання фактів з джерел про них до формування висновків про причини їх появи і наслідки для підприємств. Історико-порівняльний метод використовувався співставленні промислових підприємств Катеринославської губернії і у виявленні подібності і відмінності між ними.

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі розвитку промисловості Катеринославської губернії через поєднання історії підприємництва та робітничої історії, що дозволило розглядати промислові підприємства не лише як економічні структури, а як соціально-економічні системи у взаємодії з робітництвом та в переосмисленні робітничого руху не як частину політичної боротьби, а як реакції на економічні та соціальні умови.

Апробація результатів дослідження була зроблена на “78-й Міжнародній конференції молодих учених “Каразінські читання. Історичні науки” 25 квітня 2025 р.

Структура роботи обумовлена метою дослідження. Робота з вступу, двох розділів, висновку, списку джерел та літератури з 76 пунктів і 10 додатків.

РОЗДІЛ І. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

1.1. Іноземний капітал як фактор розвитку промисловості

Російська імперія, як вже зазначалося, після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. почала впроваджувати реформи з метою наздогнати інші країни. І однією із найважливіших ініціатив, започатковані урядом, що вплинула на інвестиційну привабливість стала широка розбудова залізниць. Оскільки вони одночасно пришвидшували обмін товарів в середині країни, полегшували експорт місцевої продукції і найголовніше вимагали великої кількості вугілля та сталі для роботи, одночасно ставши головним споживачем продукції місцевих заводів та шахт.

Великий вплив у розвитку Катеринославської губернії мала розбудова Катерининської(Єкатерининської) залізниці. Яка сполучила Криворізький залізорудний басейн з Донецьким кам'яновугільним. Зокрема на це вказують ряд дослідників промисловості того часу¹. Також прослідкувати її вплив можна завдяки підрахункам Мошенського С. З., який вказує, що “до будівництва Єкатерининської залізниці вивозили... у 1881–1883 роки лише 83 тисячі пудів... після відкриття у 1884 році залізниці, яка зв'язала Кривий Ріг з Донбасом, тільки за один цей рік вивезли більше 2 млн. пудів руди”².

Зокрема на проблеми промислового розвитку до побудови цієї залізниці можна назвати те що залізна руда на Донбасі мала погану якість, мала низький вміст заліза та високий вміст домішок. Та була розкидана на великій території, що унеможлиблювало її використання в промислових масштабах³.

¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. С. 23.; Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 170.; Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 244.; Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 13.

² Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 651.

³ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 55.

Ще одним вагомим чинником стала митна політика Російської імперії: для стимулювання внутрішньої промисловості уряд підвищував мита на імпортні товари, водночас заохочуючи приплив іноземного капіталу. Зокрема, тариф 1891 року встановив мито у 33 %, а до 1896 року ставки на рейки сягнули 50 %, на чавун — 75 %, що зробило імпорт, зокрема дешевого англійського вугілля, економічно не вигідним і сприяло розвитку вітчизняної гірничої промисловості¹. Що в підсумку призвело до широкого іноземного інвестування, близько 96 % усіх іноземних капіталів, які осідали в українських губерніях, припадало на Францію, Англію, Німеччину і Бельгію². Через це для того аби краще прослідкувати вплив цих інвестицій, його слід розглянути розрізнено, за країнами походження капіталу.

Відповідно, це призвело до значного зростання капіталів із-за кордону. Однак, одним із головних представників англійського капіталу та одним із перших підприємств заснованих на іноземні капіталовкладення є загальновідомий Юзівський металургійний завод, побудований “Новоросійське товариство кам’яновугільного, залізобного і рейкового виробництв”, який розпочав свою постійну роботу ще в 1872 р., коли на заводі налагодили першу регулярну виплавку чавуну³. Підприємство, хоч і було успішним, однак темпи його розвитку до побудови Катерининської залізниці, хоч і збільшувались але в незначних розмірах. У 1881 р. на заводі Юза було вироблено 1,96 млн. пудів коксу; виплавлено чавуну на 1,39 млн. пудів; сталі на 1,26 млн. пудів; рейок 1,05 млн. пудів. В 1884 р. вироблено коксу 2,28 млн. пудів; виплавлено чавуну на 1,76 млн. пудів; сталі 1,29 млн. пудів; рейок 1.12 млн. пудів⁴. В 1897 р. цей завод працював за повним металургійним циклом. Станом на 1899 р. підприємство вже виробляло 17,7 млн. пудів чавуну. Та було посідало перше

¹ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 28.

² Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари... С. 34.

³ Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 42-43.

⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ : Акад. наук Укр. ССР, 1959. Т. 1 : Ремесло і мануфактура. С. 370.

місце з виробництва чавуну у Російській імперії, також він також входив до числа найбільших виробників сталі в Європі¹.

Однак найбільшими іноземними інвесторами в Російську імперію були – бельгійці. У 1890-тих серед всіх іноземних інвестицій у Катеринославську губернію переважали саме бельгійські інвестиції 550 млн. значно перевищуючи французькі 275 млн. англійські 34 млн. і німецькі 29 млн. При чому Мошенський С. З. відмічає цікаву деталь, що “Основна маса інвестованих капіталів виявилася франко-бельгійською... Через економічну пов’язаність Франції й Бельгії”².

Їх вплив був настільки великий, що Катеринославську губернію називали білим Конго, стверджуючи, що губернія перетворюється на бельгійську колонію³. Згідно з підрахунками Тетяни Водотики, близько 60 % усіх іноземних інвестицій у Катеринославську губернію припадало на бельгійський капітал. Бельгійці були провідними інвесторами у видобуток вугілля, металургію, машинобудування та міський транспорт. Як зазначалося в звіті французького банку Credit Lyonnais за 1900 рік, бельгійський капітал був представлений у всіх сферах промисловості Донбасу.⁴

Лазебник В. І. підрахувала, що підприємств в Російській імперії з бельгійським статутом налічувалося 113, з них в Україні - 54, в Катеринославській губернії 38. Якщо до цієї цифри додати підприємства, що діяли за російськими Статутами, але за рахунок бельгійських капіталів, то до цієї кількості треба додати ще 10 акціонерних товариств. Тобто це 48 акціонерних товариств, що діяли за рахунок бельгійського капіталу⁵.

Одним з найперших акціонерний товариств, що було відкрите на бельгійський капітал було “Південноросійське Дніпровське металургійне товариство”, що було утворене 16 травня 1886 р., з капіталом в 5 млн. руб., яке

¹ Донік О.М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 46.

² Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 655-656.

³ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. С. 164.

⁴ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 34.

⁵ Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 35.

після підвищення мит вирішила перенести завод з Польщі, до с. Кам'янське, поближче до залізрудних шахт Кривого Рогу, залучивши бельгійську компанію “John Cockerill”. В підсумку дане рішення призвело до того, що Дніпровське товариство було, одним з найприбутковіших підприємств важкої промисловості на Півдні Росії. У 1890-х рр. дивіденди на капітал доходили до 40 % річних, тоді як у середньому на таких підприємствах у другій половині 1890-х рр. вони становили 17 %¹. Дана теза підтверджується цифрами чистого прибутку акціонерного товариства, яке при, вже згаданому, початковому капіталі в 5 млн. руб., за 5 років діяльності отримало 17,33 млн. руб., або 346 %, від початкового капіталу².

Наступним великим металургійним підприємством відкритим на бельгійський капітал став “Петровський металургійний” (зараз Єнакіївський металургійний завод). За ініціативи Єнакієва Ф. Є. та залученню іноземних підприємців 2 червня 1895 р. було затверджено статут з капіталом в 8 млн. руб., до складу правління увійшло сім членів, з них четверо громадян Російської імперії.

Як згадує інженер Фенін О. І. Для будівництва металургійного рейкопрокатного заводу і вугільної шахти при ньому Російсько-Бельгійським Товариством була куплена дуже велика ділянка вугільної землі... Земля була розташована по обидва кордони Бахмутського повіту Катеринославської губернії та Області Війська Донського. І завод і шахта будувалась в Катеринославській губернії біля ст. Волинцеве. Завод офіційно називався “Петровським”, на ім'я старого Петровського заводу, побудованого на цій же землі, гадаю, у першій половині XIX ст.³. Вже у 1897 р. завод запрацював. При чому, Дніпровське та Російсько-Бельгійське товариства весь час конкурували один з одним⁴.

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 82-83.

² Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. с. 28.

³ Фенін, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага 1938. С. 69.

⁴ Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 91-91, 97-98.

У 1897 році бельгійська компанія “Провіданс” створила дочірнє акціонерне товариство “Руський Провіданс”, яке придбало земельну ділянку у Маріупольської міської думи й у 1898–1899 роках збудувало завод, що спеціалізувався на виробництві чавуну, листового заліза, труб і рейок¹. Початковий капітал акціонерного товариства становив 8 млн. франків. Одним із акціонерів та засновників підприємства був О. К. Алчевський, голова Харківського земельного банку який придбав акцій товариства на суму 52 тис. руб. Маючи великий капітал, правління купувало залізні рудники у Херсонській і Таврійській губерніях, кам'яновугільні копальні в Облaсті Війська Донського².

Втім, бельгійські підприємці виявляли інтерес не лише до металургії. У 1892 році в селі Верхнє поблизу Лисичанська Ернест Гастон Сольве спільно з російським купцем Іваном Любимовим заснував Лисичанський содовий завод. Акціонерне товариство “Любимов, Сольве і Ко” активно розвивало місцеву інфраструктуру: було збудовано канатну дорогу для транспортування вугілля й крейди, відкрито крейдяний кар'єр і орендовано шахту “Дагмара”, на базі якої у 1896 році створили зразкове вугільнодобувне підприємство ім. К. Скальковського. Уже за три роки завод став найбільшим виробником соди в Російській імперії та посів друге місце у Західній Європі.³ Успішність заводу пояснюється тим, місце для будівництва содового заводу було обрано вдало, поблизу річки Сіверський Донець, родовища крейди та вугілля, а найголовніше споживачі продукції. В першу чергу, це були інші підприємства, в тому числі металургійні, які у своєму технологічному циклі використовували соду⁴.

Також бельгійці особливо вкладалися в видобуток вугілля, на основі їх капіталів відкривалось безліч акціонерних товариств. Це і Алмазне кам'яновугільне акціонерне товариство, що було засновано в 29 серпня 1894 р., з початковим капіталом в 6 млн. франків, яке пізніше побудувало в 1898-1899

¹ Волониць В. С., Новікова С. В.. Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на початку XX ст. Грані. 2013. № 12. С. 93.

² Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 106-108.

³ Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава : Талком, 2023. С. 182.

⁴ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 133.

пр. Кадіївський металургійний завод, що допомогло збільшувати його капітал, з 12 млн. франків у 1898 р. до 15 млн. в наступному році. І акціонерне товариство Прохоровських кам'яно-вугільних копалень на Донці створене в 1896 р., з капіталом у 5,5 млн. франків, пізніше збільшеному на загальних зборах до 8 млн., яке викупувало шахти у І. П. Прохорова і Я. І. Древицького. Рутченківське гірничопромислове товариство створене в 1897 р., з капіталом в 16 млн. франків, яке орендувало земельну ділянку для видобутку у Французького Гірничого і Промислового товариства, пізніше більшість його акцій скупило банківське об'єднання "Омніум", яке заснував один французький банк через, що до складу правління увійшли французькі і бельгійські підприємці¹.

В 1889 р. в Катеринославі побудували братами з Бельгії Шарлем і Георгом(Жоржем) Шодуарами трубопрокатний завод "Шодуар-А", що виготовляв металеві труби, вироби і приладдя для нафтопроводів та газопроводів. Мав три мартенівські печі, прокатні стани, гартівні і зварювальні печі. Продуктивність заводу становила 4 млн. руб. на рік. В той самий рік в Нижньодніпровську був завод заснований "Шодуар-В", виникнення цього підприємства зумовлено великим попитом на металеві вироби, який не зміг покрити перший завод. В 1890 р. було утворене "Товариство Російських трубопрокатних заводів" з капіталом в 600 тисяч руб., ймовірно відкриття товариства після побудови заводів пов'язана з тим, що до цього їм не надавали дозволу для цього і перші два заводи побудовані на їх власні кошти. Пізніше в 1914 р. товариство відкрило третій завод "Шодуар-С", який орієнтувався на виробництві металургійного устаткування².

Що до французького капіталу, то тут слід відмітити Донецьке товариство залізобного і сталеплавильного виробництва, утворене французькими підприємцями в Парижі, яке в 1891 р., що побудувало Дружківський чавуноплавильний і сталеплавильний завод. Однак повноцінно працювати

¹ Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 46-47, 52-53, 59-61.

² Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро... С. 123, 125.

завод став тільки в травні 1894 р.¹. Першими замовленнями заводу стали саме державні, так завод одразу зобов'язався виготовити 6 млн. пудів рейок за ціною 1 руб. 55 коп. за пуд².

Німецькі інвестиції почали надходити до Катеринославської губернії лише наприкінці XIX століття. Одним із головних його представників було “Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана” з початковим капіталом у 4 млн. рублів. Спочатку планувалося звести його в Польщі, але через відмову уряду було прийнято рішення перенести будівництво вглиб імперії — на цьому наполягав міністр шляхів сполучення М. Хілков. У результаті було обрано Луганськ, місто з населенням у 20 тисяч осіб, де після викупу земельної ділянки у вересні 1896 року розпочалося зведення підприємства. Завод урочисто відкрили через два роки, а вже у 1900 році він випустив свій перший паровоз³. Тетяна Водотика, посилаючись на спогади Густава Гартмана, зазначає, що успіх підприємства пояснювався низкою чинників: цехи були обладнані виключно німецькою технікою, впроваджено закритий цикл виробництва, а перед виготовленням локомотивів було створено мережу допоміжних підрозділів. Такий підхід хоч і вимагав значних початкових інвестицій, однак забезпечив низьку собівартість продукції та дозволив заводу залишатися прибутковим навіть у періоди економічної нестабільності⁴.

Цікавим випадком змішаних капіталів було “Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне акціонерне товариство” засноване в 1896 р. німцем А. Ротштейном та американцем Е. Смітом, з капіталом в 6,75 млн. руб. Вже у літку того ж року почали будувати нове підприємство з виробництва труб для газопроводу, за для чого в Сієтлі закупили, демонтували та перевезли на

¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ : Акад. наук Укр. ССР, 1959. Т. 1 : Ремесло і мануфактура. С. 372.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 60.

³ Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава : Талком, 2023. С. 186-188.

⁴ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 126.

пароплавах цілий завод, який запрацював у лютому 1897 р.¹. Також слід вказати, що завод заснувався в основному саме на американські капітали. Пізніше розширювалось за рахунок побудови доменних печей для виробництва заліза та сталі².

Відкриття таких гігантських заводів потягнуло за собою ряд цікавих наслідків. Туган-Барановський М. І. вказує, що це спричинило появу дрібніших заводів, які б переробляли залізо в різні вироби, наводячи в приклад Олександрівський завод, що спричинив заснування 4 дрібніших заводів (трубчастих і механічних); поряд з Новоросійським заводом заснований ливарно-механічний завод; інший механічний завод виник на станції Дебальцеве, і утворилася ціла мережа заводів у різних пунктах Олександрівського повіту³. На додаток до цього, Тетяна Водотика виявила, що побудова підприємства Гартмана дало поштовх будівництву нових заводів, переважно металургійного профілю. Вже 1898-го, через два роки після початку будівництва заводу, у місті діяли 58 середніх і великих підприємств, що давали продукцію на загальну суму 4,5 млн. рублів⁴.

Іншим наслідком іноземних інвестицій стало залучення професійних та кваліфікованих кадрів із-за кордону. Показовим прикладом впливу іноземних інвестицій на збільшення інтересу роботи на місцевих підприємствах серед іноземців є бельгійський гірничий інженер і підприємець Шарль Плюм'є (Charles Plumier). Який наприкінці XIX століття влаштувався працювати в “Товаристві Південноросійської кам’яновугільної промисловості”, на посаду управляючого та головного інженера горлівської групи шахт. Згодом він став співвласником алебастрового заводу біля станції Деконська (нині — м. Соледар), а з 1899 року увійшов до правління “Акціонерного товариства Деконських заводів алебастрових і вогнетривких виробів і матеріалів”. Крім

¹ Волониць В. С., Новікова С. В. Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на початку XX ст. Грані. 2013. № 12. С. 93.

² Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 25.

³ Туган-Барановський М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-те вид. Санкт-Петербург : "Наша жизнь", 1907. С. 338.

⁴ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 130.

того, був акціонером Анонімного товариства дзеркальних заводів на півдні Росії, заснованого в бельгійському Шарлеруа, яке у 1899 році збудувало завод поблизу станції Костянтинівка¹. Дана історія гарно оскаржує тезу радянської історіографії, яка в основному стверджувала, що іноземці були зацікавлені тільки в експлуатації місцевих робітників та надр, за для отримання надприбутків. Оскільки показує, що іноземці інвестували власний зароблений капітал в інші підприємства Катеринославської губернії, розширюючи її промислові потужності.

Що в кінцевому підсумку призвело до значного промислового зростання. Як відзначає Винар Б. І., що “Донецька промисловість швидко випереджує старший осередок Урал та у 80-тих рр., після започаткування експлуатації Криворізької залізної руди - Україна стає найважливішим осередком важкої промисловості у тодішній російській імперії”². Схожої думки притримується російський історик Бовикін В. І., який стверджує, що одним із трьох районів, в Російській імперії, який поєднував процеси розвитку великої промисловості та капіталістичного сільського господарства, був так званий Південь Росії. Уточнюючи, що його індустриально-аграрною серцевиною була Катеринославська губернія, що перетворилася на найбільший центр кам'яновугільної промисловості, чорної металургії та металообробки. А решта сусідніх губерній носила аграрно-індустріальний характер³.

Також це узгоджується з матеріалами офіційної статистики Катеринославської губернії(див. Додаток А). Згідно з якими, економічний розвиток дійсно відбувався величезними темпами, 1889 по 1898 рр., менше ніж за 10 років сума фабрично заводського виробництва зросла на 669 %. Однак, слід враховувати, що така величезна цифра зростання передусім пов'язана з ефектом низької бази. Оскільки до 1884 р. промисловий розвиток відбувався

¹ Кулішов М. В., Ломако М. М. Шарль Плюм'є – маловідомий бельгійський гірничий інженер і підприємець. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження. 2019. № 2(10). С. 90-91.

² Винар Б. Економічний Колоніалізм в Україні. Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1958. С. 29-30.

³ Бовикін В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 28.

повільними темпами. Співвідношення загальної кількості фабрик і заводів та тими, що займались обробкою корисних копалин. В першу чергу це – різноманітні шахти та копальні, металургійні, машинобудівні, хімічні, цегляні, скляні і т. п., становило від 7 до 44 %.

Таке співвідношення залежало в основному від рівня врожайності, так як діяльність фабрик і заводів, що обробляють тваринні і рослинні продукти, залежить від урожаю та надзвичайно коливається, то зростаючи, то знижуючись¹. Але не зважаючи на це ці 7–44 % фабрик та заводів, де обробляли корисні копалин стабільно давали від 70 % в 1889 р. до 95 % в 1898 р. від суми фабрично-заводського виробництва, при чому в цей же 1898 р. приблизно 76 % йшло саме від металургійних заводів. Що тільки підтверджує твердження американського історика Чартерса Вінна, про низьку життєздатність та відсталість інших галузей Донецько-Дніпровського регіону².

Такі швидкі темпи промислового розвитку відмічали і місцеві чиновники. Так на засіданні Катеринославської міської думи й управи, в 1906 р., було заслухано доповідь про “Відомості о економічному розвитку губернії”. Де відмічали швидкість розвитку Південноросійської гірничозаводської промисловості та наводили наступні цифри: в 1885 р. в Росії виплавлялось 32 млн. пудів чавуну, в тому числі і на Півдні(Основну частина якого складала Катеринославська губернія) – 2 млн. пудів. В 1901 р. в Росії 173 млн. пудів, однак на Півдні вже виплавлялось 90 млн. пудів. За останні десять років виплавка чавуну на Півдні Росії піднялась на 130%, в той час як по всій Росії вона піднялась на 30%. Заліза і сталі вироблено в 1885 р. в Росії 34 млн. пудів, на Півдні 2,5 млн. пудів, станом на 1901 р. виробництво дійшло до: 112 млн. по Всій Росії та 96 млн. пудів на Півдні. Також відмічали і демографічний ефект від індустріалізації. За перші роки існування Катерининської залізниці населення губернії подвоїлось, перевищуючи станом на 1 січня 1884 р. 1,4 млн.

¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1892. Арк. 24.

² Wynn Charters. Workers, strikes and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. p. 23.

людей, то вже на 1 січня 1901 р. вона вже становила більше 2,8 млн. людей. Населення міста(Катеринославу) на цей же період збільшилось з 45 до 135 тисяч¹.

Через що постає проблематика однобічного розвитку економіки. Так радянський історик Голубоцький В. притримувався наступної думки, “про однобічність у промисловому розвитку пояснювалася в значній мірі позицією іноземного капіталу, якому було йому не вигідно було розвивати усі галузі промисловості”². Економіст Винар Б. І. виражає схожу думку: “такий високий відсоток чужинного капіталу... у важкій промисловості України мав поважні негативні наслідки ... тому, що не допускав до повного заступництва всіх галузі важкої промисловості, зокрема машино-будівництва”³. Нестеренко О. О. також пояснював односторонній розвиток промисловості засиллям іноземного капіталу, через який іноземні капіталісти уникали різнобічного розвитку економіки, з метою закабалення економіки. Пояснюючи чому Російська імперія залишалася країною порівняно відсталою, країною без досить розвиненої важкої промисловості⁴.

Економіст Мошенський С. З. дотримується протилежної точки зору, вважаючи цілком природним інтерес інвесторів до найбільш прибуткових галузей. За його словами, акціонерів приваблювали стабільно високі дивіденди в компаніях з іноземним капіталом — здебільшого 5–10 %, а подекуди навіть 15–20 %. Мотиви інвесторів, за Мошенським, були типові для світової практики: поєднання нових джерел сировини з дешевою робочою силою забезпечувало значно більшу вигідність інвестицій порівняно з аналогічними вкладеннями у власних країнах⁵.

¹ ДАДО. Ф. 469, Оп. 1. Спр. 38. Протоколи введених городской управы, штатное расписание, положение о порядке несения службы рабочими и служащими городской управы, доклад ревизионной комиссии о работе управы, сведения об экономическом развитии губернии. Арк. 31,62.

² Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 246.

³ Винар Б. Економічний Колоніалізм в Україні. Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1958. С. 30.

⁴ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 32.

⁵ Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 633, 636.

На даному моменті слід перейти ще одного до дискусійного питання в історіографії, а саме характері впливу іноземних інвестицій, чи це колонізація чи індустріалізація. Нестеренко О. О. в своїй праці робить висновок “Щодо України, то їй загрожувала колоніальна залежність від іноземців і якщо цього не сталося, то тільки завдяки тому, що вона являла собою невід’ємну частину Росії”¹. Досліджуючи це питання, Мошенський С. З. дотримується прагматичного підходу, вважаючи, що індустріалізація не була проявом колонізації, а радше відображала прагнення наздогнати більш розвинені країни в темпах технічного прогресу. На його думку, саме іноземні інвестиції стали рушієм промислової революції на південному сході України². Що має більший сенс, оскільки підприємства побудовані за іноземний капітал працювали на покриття попиту виключно на ринку Російської імперії.

Підсумовуючи слід вказати, що іноземний капітал зіграв ключову роль в проведенні промислової революції. Іноземці вкладаючи свої капітали перетворювали степ Катеринославської губернії в центр бурхливого промислового розвитку, особливо велику роль в економіці губернії відіграли бельгійські капітали. Загалом вони створювали нові робочі місця, пришвидшували урбанізацію і утворення великої машинної індустрії, стимулювали розвиток інших галузей економіки і транспортну інфраструктуру, насичували внутрішній ринок промисловими виробами. Однак, читаючи про акціонерні товариства з мільйонними капіталами, величезні заводи, численні шахти, колосальні відсотки економічного зростання, може виникнути хибна думка, що по промисловим показникам Україна почала наздоганяти країни, чи хоча б наблизилась до цього. Однак ні, за підрахунками Т. І. Лазанської Російська імперія відставала від економічного розвитку Заходу, то індустріалізація в Україні, все ще залишалась порівняно відсталою. Так за переписом 1897 р., в Україні на 100 чоловік промислового населення припадало

¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ : Акад. наук Укр. ССР, 1959. Т. 1 : Ремесло і мануфактура. С. 375

² Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 633, 634.

11 промислових робітників, а у Росії — 23, по цілій імперії — 17¹. Що до Катеринославської губернії, то відсоток робітників обох статей, які б працювали на фабриках та заводах, від загальної кількості жителів в 1898 р. становить всього 5 %, що тільки підтверджує дану тезу².

1.2. Вплив економічної кризи початку ХХ ст. на діяльність підприємств

Для кращого розуміння причин кризи слід згадати протекціоністський митний тариф, який набув чинності 11 червня 1891 року та мав на меті підвищити вартість імпорту й стимулювати розвиток власної промисловості, особливо вуглевидобувної й металургійної. І як вказує Мошенський С. З. “цієї мети досягли, хоча й дорогою ціною — іноземні інвестори вивозили прибуток за кордон, а вироблена продукція могла продаватися тільки на внутрішньому ринку, оскільки її ціна виявилася завищеною”³.

Загалом ряд дослідників кризи одностайні в своїх висновках стосовно перших її проявів. Та вказують, що перші прояви кризи починали відчуватись наприкінці 1890-тих рр. Фомин П. І. писав, що зниження біржових цін почалося з 1896 року, але не відображалось на промисловому розвитку, а з кінця 1898 року починає відчуватись сильне зменшення грошей та зменшення активної діяльності банків, скорочення позик під забезпечення як різного роду акцій і облігацій торгово-промислових підприємств⁴. Мошенський С. З. стверджує, що першою ознакою наближення кризи стало зниження прибутковості капіталу в торгівлі на південному сході України з 6% у 1896 році до 3,29% у 1898-му, у промисловості в ці самі роки зниження прибутковості поки ще було незначним

¹ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ, 1999. С. 64-65.

² Обзор Екатеринославской губернии за 1898 г. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. Арк. 67, 70.

³ Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 657.

⁴ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. С. 30.

— з 10,5% до 10,25% у 1898 р., зокрема вказуючи фактор неврожаїв в 1897–1899 роки, що погіршило ситуацію¹.

Туган-Барановський М. І. вказував, чим мав завершитись цей дивовижний підйом(маючи на увазі економічний підйом 1880-1890-тих рр.),“Ми йдемо до промислової кризи”, - писав я на початку 1898 р., у період найбільше пожвавлення промисловості і біржових вакханалій, коли сама думка про кризу здавалася, як людям практики, так і доктринерам народництва, безглуздою. І дійсно криза настала”². Голубоцький В. О. вказував, що перші прояви економічної кризи з’явилися наприкінці 1890-х років, але її найбільше загострення припало на 1900–1903 роки. Криза насамперед вдарила по важкій промисловості — металургії та видобутку вугілля. Ціни на залізо, чавун і вугілля стрімко падали, що призвело до зупинки роботи багатьох підприємств³.

Ще одним важливим чинником кризи був надмірний і необґрунтований попит на акції місцевих акціонерних товариств. Підприємці активно використовували кредити для їх придбання, що в умовах легкого доступу до позик і щедрих державних замовлень за завищеними цінами сприяло формуванню спекулятивної бульбашки. Очікування високих прибутків та масова “гра на підвищення” лише підігрівали інтерес до акцій. При цьому багато компаній не реалізовували акції на ринку, а закладали їх у банках, фактично фінансуючи свою діяльність за рахунок позик⁴.

Чудово це демонструє Туган-Барановський М. І. стверджуючи, що “На закордонних ринках акції цих заводів, які приносили величезні дивіденди, від яких давно відвикли іноземні капіталісти, стояли так високо, що достатньо було додати до назви фірми слово “Дніпровський” або “Донецький”, щоб розраховувати на легкий продаж акцій за кордоном”⁵. Мошенський С. З.

¹ Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 658.

² Туган-Барановський М. І. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-те вид. Санкт-Петербург : "Наша жизнь", 1907. С. 344.

³ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 263.

⁴ Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 660.

⁵ Туган-Барановський М. І. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-те вид. Санкт-Петербург : "Наша жизнь", 1907. С. 339.

наводить показове порівняння ставлення іноземних інвесторів до підприємств у Донецькому кам'яновугільному басейні та в Західній Європі. Так, "Риківське кам'яновугільне товариство" з капіталом у 24 млн. франків планувало щорічний видобуток на рівні 600 тис. тонн, але в 1900 році змогло досягти лише 350 тис. тонн — цього було недостатньо для окупності вкладень. А тим часом у Франції, в Кармо, де не найбагатші родовища, одна компанія видобула понад 600 тис. тонн при капіталі всього 11,6 млн. франків¹. Що є гарною ілюстрацією переоцінки доходів від ведення підприємницької діяльності в Донецькому кам'яновугільному басейні.

Повертаючись до теми змін цін на вугілля то ставлення, до неї не є такою однозначною. Так наприклад, Туган-Барановський М. І. писав, про подорожчання вугілля, що ще більше ускладнило металургійні заводи, скоротивши виробництво². Хоча Фомин П. І. в своєму дослідженні стверджує протилежне, аргументуючи свою думку, що в 1900 р. ціна на донецьке вугілля до кризи була 10 – 12 коп., а в 1901 р. відбулося зменшення ціни, що дійшла до 7 коп., та продовжувало падати в 1902 – 1903 рр. до 5,5 – 6,5 копійок³. Про низькі ціни зазначає Фенін О. І., описуючи важкий фінансовий стан на Максимовській шахті "Англійського Товариства Російських Кам'яновугільних шахт", на якій він тоді працював, що після 2 років його роботи(в 1901 р.) впали ціни на паливо, через що продавати вугілля і кокс ставало все важче і важче⁴.

Також данні про низькі ціни зафіксовані в доповіді комісії "Про сучасне положення кам'яновугільної промисловості півдня Росії", яке було представлено на ХХІХ з'їзді гірничопромисловців півдня Росії, де вказувалось, що комісія з'ясувала, що за сучасних умов її існування(кам'яновугільної промисловості) повна собівартість пуду вугілля в Донецькому басейні, з

¹ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. С. 313-314.

² Туган-Барановський М. І. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-те вид. Санкт-Петербург : "Наша жизнь", 1907. С. 359.

³ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. С. 33.

⁴ Фенин, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага 1938. С. 109.

включенням процентів на капітал, з усіма витратами загальними та накладними, коливається від 6,25 – 6,5 коп. Порівнюючи ж собівартість з ринковими цінами, бачимо, що такі коливаються в середньому для звичайного вугілля у межах від 6,25 до 7 коп., тобто в одному випадку виходить втрата, в іншому вельми невеликий прибуток, що не виправдовує відсотків на капітал... Навіть, не входячи до деталей обчислення собівартості, можна побачити, що вони в більшості випадків збиткові¹.

Іншою проблемою, яка практично не висвітлена в історіографії є корупція фабричної поліції. Так вуглепромисловець Бахмутського повіту Іван Петрович Правда, напередодні збанкрутування написав звернення 29 січня 1902 р. до Міністра фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте. Де вказував, що банкрутствам в його повіті сприяє не тільки загальний застій у торгівлі, а зграя грабіжників на чолі з справником(рус. исправником) Шишком. Який оббирає промислові заклади. Промисловці утримують на власні кошти фабричну поліцію, тобто необхідну кількість поліцейських наглядачів, городових. Однак, Шишко вимагає внесення на депозит Поліцейського Управління близько 30 тисяч руб. щорічно, на посилення канцелярських засобів. Крім того, чиновників фабричної поліції обтяжують обов'язками загальної Поліції, давши в їх управління великі райони і крім того, підпорядкував їх Становим Приставам, які, будучи начальниками над чинами Фабричної Поліції, у свою чергу вимагають, на посилення засобів їх канцелярій, від 5 до 6 тисяч руб. в рік, а один з них вимагав, крім грошей, дароване користування цілим маєтком. Та підприємці вимушені виконувати ці вимоги, інакше робляться все можливі причіпки, від яких все одно доводиться відкупатись. До того ж таке відволікання фабричної поліції від її прямих обов'язків, позбавляє їх можливості вчасно попереджати страйки робітників, в наслідок чого внаслідок чого й відбуваються серйозні заворушення. Подібні заворушення, що закінчуються розгромом заводського майна, однак тягнуть за собою і інші

¹ Доклад Комиссии XXIX съезду горнопромышленников юга России по 3-у, 4-у и 5-у вопросам программы. Харьков : Типография и литография Зильберберга, 1905. С. 15.

витрати, приїжджаючи нібито для утихомирення і завжди потрапляє після встановлення порядку, Справник, який вимагає сплати добової винагороди та дорожніх витрат собі та привезеному з собою легіону Поліцейських. Що виражається великою сумою, так як їх перебування іноді триває по дві і по три тижні¹.

23 жовтня 1902 р. про дану проблему звітував Старший фабричний інспектор. Так, Бахмутському Справнику Шишко, через минулого губернатора, Міністерством Внутрішніх Справ було дозволено на додаток до кошторисних(рус. сметных) сум на утримання фабричної поліції близько 35 тисяч руб. в рік, стягувати з заводів і рудників у Бахмутському повіті ще 4,8 тисяч руб. в рік на посилення засобів на утримання поліції. В дійсності Шишко довільно збільшив цю суму, як видно з казначейських і бухгалтерських книг, при заводах, до подвійної, потрійної і більш багаторазової цифри в порівнянні з нормальним податком, з кожного заводу і копалень, довівши це обкладення до десятків тисяч руб. з найбільших підприємств у повіті².

Це у свою чергу пояснює, чому переважна більшість заворушень робітників закінчувалась компромісом. Що буде більш детально розглянуто в наступному розділі. Оскільки дана проблема показує, що потенційно, при повноцінному страйку, підприємства отримували куди більші витрати у вигляді: витрат від зупинки нормальної роботи підприємства; розгромом заводського майна; фінансування поліцейських для придушення страйку. Ніж при виконанні принаймні частини вимог. Однак, дана проблема потребує поглибленого вивчення. Оскільки невідомо чи дана проблема існувала і в інші роки, та чи поширювалась на інші повіти Катеринославської губернії.

Такий стан речей дає змогу припустити, що стан кам'яновугільної промисловості був жахливим. Однак в дійсності загальний видобуток кам'яного вугілля та антрациту навіть в період кризи зростав, хоча і не

¹ ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Спр. 3. Переписка с Екатеринославским губернатором, окружным фабричным инспектором Харьковского фабричного округа о незаконных действиях чинов полиции и об ассигновании дополнительных средств на поддержание полиции в Бахмутском уезде. Арк. 4-5.

² ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Спр. 3. ... Арк. 14.

використовував всього свого потенціалу(див. Додаток Б). Також слід зазначити, що це данні всього Донецького кам'яновугільного басейну, територіальні межі якого не обмежуються тільки Катеринославською губернією, а й західними районами в Області Війська Донського, проте це допомагає продемонструвати закономірність розвитку кам'яновугільної промисловості. Виключенням для кам'яного вугілля є тільки 1902 р., а для антрациту 1901 та 1902 рр., коли відбувалось зниження видобутку. Ймовірною причиною цього в доволі пізні роки кризи є те, що акціонерні товариства сподіваючись на покращення ситуації, та намагались накопичували продукцію та фінансово підтримувати акціонерні товариства, однак станом на 1902 р. у більшості можливості вичерпались.

Стосовно даних видобутку конкретними акціонерними товариствами, що також діяли в Катеринославській губернії та в Області Війська Донського, демонструють, що навіть попри кризу деякі з них продовжували підвищувати ви будок(див. Додаток В). Як наприклад Ауербах і К^о та Російсько-Бельгійське товариство, які послідовно нарощували видобуток. На відміну від Товариства Прохоровських кам'яно-вугільних копалень та Олексіївського гірничопромислового товариства, становище яких постійно погіршувалось. Особливо це стосується останнього, оскільки значна його частка належала О. К. Алчевському, який вчинив самогубство в 1901 р. Варто також зазначити, що ситуацію в регіоні ускладнив крах банків, пов'язаних із діяльністю Алчевського, а також кількох бельгійських фінансових установ, зокрема “Льєзького банку” (Banque de Liège), які активно фінансували промисловість регіону¹. Як демонструє таблиця інші акціонерні товариства, хоч і зменшили видобуток, однак в 1903 р. змогли перевищити передкризові показники.

Більш точкові данні, що відбувалось з конкретно шахтами дає Лопатін Н. У. на прикладі Лисичанських копалень. Так шахти “Дагмара” та “К. Скальковский” в 1903 різко знизили видобуток вугілля, з 134 тис. тонн до 56,5

¹ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. С. 357.

тис. тонн і зменшили кількість робітників на 25%. Орловська копальня зменшила видобуток з 3300 до 1380 тон та скоротила 33% робітників. Саєво-Ярська копальня Баскіна і Файнберга зовсім припинила видобуток і розрахувала усіх робітників. Одна тільки Олександро-Дмитрієвська копальня, як найсильніший представник, підвищила свій видобуток і збільшила кількість робітників на 182 особи¹. Що гарно ілюструє, що криза заклала передумови для ще більшої концентрації промисловості, та монополізації деяких галузей промисловості синдикатами. Оскільки менші підприємства скорочували видобуток, звільняли людей, банкрутували, а більші навпаки нарощували об'єми та могли скуповувати менші.

Стосовно металургії, то в радянській історіографії історики досліджуючи її розвиток вказували, що тутешні заводи працювали виключно на казенні замовлення. Так Нестеренко О. О. стверджував, що “царський уряд... перебуваючи в залежності від іноземного капіталу, закуповував всю продукцію південних чавуноливарних заводів(які, як правило, належали іноземному капіталу) за надмірно високими цінами. Південні заводи майже не виробляли ринкового товару, а були зайняті переважно казенними замовленнями”². Більш радикальну думку висловлює Голубоцький В. О. вказуючи, що “тутешні заводи працювали виключно на казенні замовлення”³.

Водночас Копань А. В. подає інше бачення ситуації, підкреслюючи, що в умовах економічної кризи між металургійними заводами загострилася конкуренція за державні замовлення, які стали чи не єдиним засобом виживання. Частка продукції, виготовленої за такими замовленнями, була значною: на Юзівському заводі — 81 %, Дружківському — 72 %, Петровському — 56 %, а на Дніпровському — 26 %⁴. Що частково оскаржує застарілі тези радянської історіографії, що далеко не всі металургійні заводи працювали

¹ Лопатин Н. У. колыбели Донбасса. Луганское обласное издательство, 1960. С. 44.

² Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 27

³ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 244-245.

⁴ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 67.

тільки на державні замовлення, особливо враховуючи той факт, що Акціонерне товариство Дніпровського заводу було ймовірно, найприбутковішим підприємством важкої промисловості на Півдні Росії, оскільки дивіденди на капітал у другій половині 1890-х рр. становили 17 %, а в 1910-х рр. – 7 %¹. Завод за своїм обладнанням був одним з кращих і найбільш удосконалених на Півдні Росії². Також варто зазначити металургійні заводи виготовляли велику кількість видів продукції. Так на Дніпровському заводі існувало 10 відділень. Серед яких: доменне(чавун), цегляне, бесемерівське, мартенівське, сталепрокатне, рейково-балкове, листопрокатне, залізопрокатне, механічне, ковальське, котельне, ливарне та електрична станція³. Які виготовляли відповідну продукцію.

Також на сторінках газети “Горно-заводский листок” вказували, що посилене зростання металургійної промисловості в десятиліття 1891-1900 рр. сприяло оптимістичному погляду на подальший успіх цієї галузі, через що крах двох крупних акціонерних товариств, Донецько-Юривського заводу та Російський Провіданс у Маріуполі, — були цілковитою несподіванкою. Висловлюючи думку, що причина кризи корениться в самих умовах виробництва, оскільки виробництво чавуну і сталі в південному районі відбувалося виключно на рахунок внутрішнього споживання⁴. Оскільки в період кризи значно впав попит на промислову продукцію. До того ж введення мит на промислові товари і “закриття” ринку Російської імперії, хоч і пришвидшило промисловий розвиток, однак створило ряд підприємств, що не були конкурентоспроможними на зовнішніх ринках, що ускладнювало експорт продукції.

Історія створення цих підприємств тісно пов'язана з О. К. Алчевським. Він один із перших, хто розпочав розробку кам'яного вугілля в межах

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 83.

² Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков : Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. С. 377.

³ ДАДО. Ф. 463, Оп. 1. Спр. 12. Сводные нормы, расхода материалов и расценки на изготовление продукции при сметных и действительных ценах на 1913/1914 операционный год. Арк. 1.

⁴ Горно-заводский листок. 1903. № 23. С. 6351.

Бахмутського й Словоносербського повітів та Області Війська Донського, у 1878 році заснував акціонерне Олексіївське гірничопромислове товариство. У період промислового піднесення він ініціював створення двох металургійних підприємств — Донецько-Юр'ївського заводу переважно на російські інвестиції та заводу товариства “Російський Провіданс” у Маріуполі на бельгійський капітал. Алчевський вибудував цілісний виробничий ланцюг: вугілля й кокс мали надходити з Олексіївського товариства, а залізну руду забезпечувало спеціально створене ним Південне гірничопромислове товариство, яке орендувало великі родовища поблизу Кривого Рогу та Керчі. На відміну від більшості підприємців, що орієнтувались на державні замовлення, Алчевський наполягав, що завод має працювати на вільний ринок, виробляючи чавун і сортове залізо без залежності від державних контрактів.¹ Даний факт також підтверджує Коробков В. М. називаючи це “головною особливістю підприємства, на відміну від більшості інших південних гірничих підприємств, є та обставина, що воно засноване на власний страх, без жодного розрахунку на якісь казенні замовлення”².

До початку економічної кризи справи підприємств Алчевського розвивалися успішно, і, як зазначає Тамара Лазанська, здавалося, ніщо не загрожувало його позиціям. Однак криза початку ХХ століття завдала йому нищівного удару. Фінансування підприємств значною мірою здійснювалося за рахунок коштів із належних йому харківських банків, звідки активно переказувалися ресурси. На початку 1901 року його борг Харківському торговому банку перевищував 8,5 млн. рублів, з яких 2,5 млн. нічим не забезпечувались. Сам банк також заборгував Харківському земельному банку майже 5 млн. рублів. Алчевський отримував кредити в низці великих банків під заставу акцій своїх підприємств і банків. Однак із початком кризи, крахом банків і зниженням вартості активів можливості для фінансового маневру звелися нанівець. У квітні 1901 року він звернувся по допомогу до уряду, але

¹ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 155-156.

² Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков : Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. С. 227.

отримав відмову від С. Ю. Вітте. 7 травня того ж року, ймовірно у стані глибокого відчаю, Алчевський покінчив життя самогубством, кинувшись під потяг¹.

Економічна криза сприяла посиленню концентрації промисловості, оскільки слабші підприємства поступово поглиналися більш потужними. Яскравим прикладом цього процесу став синдикат “Продамет”, створений у 1902 році для організації збуту продукції металургійних заводів, що входили до його складу. Спершу до об'єднання приєдналося 12 підприємств, серед яких “Південноросійське Дніпровське металургійне товариство” та “Російський Провіданс”. Синдикат ефективно конкурував з незалежними підприємствами — так званими аутсайдерами — і з уральським синдикатом “Кровля”. До 1913 року “Продамет” контролював від 80 до 100 % продажу металургійної продукції в імперії та об'єднував 30 заводів². Однак найцікавіше, навіть на думку радянських дослідників синдикат не усунув конкуренцію серед своїх учасників, а з часом навіть посилив її. Через вже згадану боротьбу за ринок збуту. А у таких умовах конкуренції одним із засобів боротьби могло стати зниження собівартості металу, що викликало необхідність посилення технічного рівня промисловості³.

Здавалося б логічно, що за умов кризи підприємства мали б максимально скорочувати свої видатки. Зокрема ті видатки, які не вплинули на показники видобутку чи виробництва продукції підприємств. Однак, заводи та шахти, навіть в кризових умовах забезпечували на власні кошти школи. За словами дослідника В. О. Кулікова, підприємства виявляли значну зацікавленість у підтримці освітніх установ, незважаючи на формальні рекомендації. Цю тезу підтверджують статистичні дані Миколи Дітмара. Зокрема, у 1900 році вартість утримання освітніх закладів суттєво різнилася: парафіяльна школа в Херсонській губернії становило 98 рублів, у Курській 446 рублів, а земська

¹ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. С. 232-233.

² Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 264-266.

³ Серый Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростов. университета, 1971. С. 38.

школа в Харківській губернії 395 рублів. В той час коли підприємства Півдня Росії витрачали на школу близько 9 620 рублів.¹

Також акціонерне товариство “Південноросійської кам'яновугільної промисловості” описуючи свої копальні та селища в яких воно знаходилося вказувало, що крім трьох шкіл облаштувало в Горлівці цілу низку заходів, що полягали в полегшенні роботи та облаштування робітникам комфортних умов. Так для робітників при шахтах збудовано будинки, в яких надавалася безкоштовна квартира: трьох кімнатна для сімейних робітників, а для неодружених місця в казармах. Насаджено великий парк, що представляє нині розкішне місце відпочинку. Збудовані та утримуються коштом товариства церква, лікарня аптека, бібліотека, театральний зал та лазні².

Тобто крім того, що за кризових обставин підприємства утримували школи і іншу соціальну інфраструктуру, вони же й фінансували їх в рази більше ніж органи міського самоуправління. При чому тенденція їх утримання зберігалась і в подальші роки. Це підтверджують записи італійського журналіста Луїджі Віллари, який приблизно в 1904 р. відвідав “Новоросійське товариство”, засноване Джоном Юзом, та відзначав, що компанія підтримує кілька російських шкіл з 850 учнями та одну англійську з 27. Кількість російських учнів все ще значно нижча від загальної кількості дітей шкільного віку, але частка зростає. Навчання, звісно, за програмою Уряду Росії, бо школа та вчителі під контролем влади, хоч за все платить компанія³.

В історіографії побутує думка, що вище перелічені проблеми в металургійній галузі можна було уникнути за іншої позиції іноземних капіталістів, які не вкладали кошти в ті галузі промисловості (насамперед в машинобудуванні), підтримка яких могла послабити кризу⁴. Хоча якщо поглянути на стан справ речей на одному з найбільших підприємств цієї галузі, Луганському машинобудівному заводі Гартмана, який орієнтувався на

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 234-235.

² Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. С. 76.

³ Villari, L. Russia under the Great Shadow. London. 1905. P 330.

⁴ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 263.

виробництво паровозів, то стане зрозуміло, чому іноземці не так сильно вкладались в цю галузь, та що ймовірно це не було б вирішенням проблеми.

Оскільки криза почалася практично одразу після відкриття. В 1899-1901 рр. підприємство не було спроможне виплатити дивіденди акціонерам. В 1900 р. капітал акціонерного товариства становив 9 млн. руб., а прибуток оцінювався всього в 44549 руб. 96 к.¹ Водотика Т. С. стверджує, що тільки державні замовлення, допомогли уникнути скорочення обсягів виробництва, а з початком російсько-японської війни дали змогу заводу вийти на піковий рівень виробництва². Хоча автори Історії робітничого класу Української РСР наводять дані, що підприємство не уникнуло скорочення паровозів, в період кризи з 151 в 1901 р. до 107 в 1903 р.³. І тільки з 1907 р. помічається значне зростання продукції та пов'язано з тим, що заводу вдалося отримати частину замовлення на конкурсі на постачання паровозів для румунських залізниць, потіснивши берлінську фірму “Борзіг”⁴.

Що до іноземного капіталу, то з упевненістю, можна сказати, що від кризи найбільше постраждав саме бельгійський капітал, та втратив свої лідерські позиції⁵. Лазебник В. І. наводить данні стабільного скорочення акціонерних товариств з бельгійським капіталом у 1901-1911 рр., станом на 1905 р. – 87, у 1910 р. – 71, загалом за цей період ліквідовано 46 підприємств⁶. Їх або викупили великі учасники ринку, чи вони збанкрутували й потрапили у власність конкурентів⁷.

Так наприклад акції “Алмазного кам'яновугільного металургійного акціонерного товариства” викупило “Південноросійське Дніпровське металургійне товариство” згідно з угодою 5 липня 1904 р., за 4,5 млн. франків з

¹ Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков : Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. С. 211.

² Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 128-129.

³ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 215.

⁴ Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 43.

⁵ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 34.

⁶ Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 27.

⁷ Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. С. 664.

розстрочкою виплати на 20 років, однак продовжило існування та мала на отримання від 50% чистого прибутку, від використання його майна протягом 20 років. “Товариство Прохоровських кам'яновугільних копалень” було зачинене наприкінці 1904 р. через велику заборгованість. Товариство Північно-Східних Донецьких кам'яновугільних копалень і металургійних заводів в 1902 р. сповістило уряд, що експлуатація підприємства зупинилась через відсутність коштів¹.

Економічна криза початку ХХ ст., хоч і мовно обмежена хронологічними рамками в 1900-1903 рр., однак хоч її вплив був ще довго відчутним, та переривалось невеликими промисловими піднесеннями. Голубоцький В. О. взагалі визначає кризу 1900-1903 рр. та пізнішу депресію, яка тривала до кінця 1909 р., яку замінило промислове піднесення 1910 – 1913 рр.² Нестеренко О. О. відзначає два підйоми, в 1904 р. пов'язаний з Російсько-Японською війною, та невеликий підйом в 1907 р., який закінчився новою промисловою кризою³.

Це також відзначав старший фабричний інспектор Катеринославської губернії, піднесення в металообробній промисловості, що почалось в 1911 р.⁴ Це підтверджують данні Олександрівського Південноросійського заводу, оскільки прибутковість його акцій зросла з 0,5% у 1906 р. до 2,5% у 1910 р. і до 8% у 1912 р., а загальний капітал товариства досяг 30,17 млн. руб.⁵ Що стало можливим завдяки програмі переозброєння флоту, озброєння артилерією та замовленням від залізниці⁶.

Але прибутковість вугільних шахт продовжувала бути низькою, як вказує інженер Фенін О. І., в своїх мемуарах, вугільні рудники Донецького Басейну, за винятком поодиноких випадків, і особливо великі акціонерні підприємства,

¹ Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. С. 47-54, 57.

² Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 267.

³ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 115.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 334.

⁵ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. С. 339.

⁶ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. С. 34.

були майже збитковими — середня їхня прибутковість, у виключно 1911 р. становила тільки до 6% на капітал. І загалом характеризуючи, що вся російська важка промисловість по ряду особливих причин не могла тоді бути прибутковою, зокрема через слабкість і нестійкість внутрішнього споживчого ринку¹.

Підводячи підсумки, можна відзначити, що економічна криза початку ХХ ст. стала результатом успішної політики з залучення іноземного капіталу. Через ряд спекулятивних чинників, а саме підвищенням цінам на державні замовлення та невиправданий попит на акції підприємств. Що у купі з митною політикою створило закритий ринок, за межами якого місцеві заводи були не конкурентоспроможними. Однак можна підсумувати, що криза завдала удару не стільки в промисловому виробництві, так як загальні показники не сильно впали, а в вугільній промисловості видобуток зростав практично у весь період кризи. Скільки в фінансово-банківській сфері та по іміджу “нової Америки” з величезними дивідендами від вкладень.

І мала довготривалий вплив на місцевий розвиток. Уповільнення темпів промислового розвитку, особливо в порівнянні з 1890-тими. Скорочення іноземних капіталовкладень. Концентрація промисловості та утворення монопольних об’єднань в різних галузях економіки, як “Продамет” в 1902 р. та “Продвугілля” 1904 р.². Та факт того, що пізніше 1900 р. в Катеринославській губернії, не з’явилося жодного нового великого металургійного підприємства³.

1.3. Функціонування підприємств у роки Першої світової війни

Перша світова війна, що розпочалася 28 липня 1914 р. стала глобальним каталізатором для перебудови економіки країн учасниць на військові рейки, це

¹ Фенин, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага 1938. С. 58.

² Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Гене́за", 2004. С. 38.

³ Серый Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростов. университета, 1971. С. 18-19.

в перше в історії основним і вирішальним фактором у війні став військово-промисловий потенціал. Відповідно через це зростає важливість важкої промисловості, значна частина підприємств якої, розташовувалась в Катеринославській губернії.

Однією з перших проблем з якою стикнулась промисловість Катеринославської губернії була мобілізація. З загальної кількості мобілізованих, а саме 15 млн., 4 було з українських губерній. Що призвело до того, що кам'яновугільні підприємства втратили 30-40% робочої сили¹. З приводу металургійних підприємств, то кількість робітників зменшилась на 28,17%². Що призвело до змін в складі робочої сили. Частка чоловіків призовного віку скоротилася з 82% до 74%. А їх місце поступово займали жінки та підлітки³.

У зв'язку з активізацією бойових дій на фронті, на підприємства для роботи почали залучати військовополонених. Одним із перших нормативних актів, що регламентував використання їхньої праці, був ухвалений 16 вересня 1914 року. Відповідно до правил, затверджених 17 березня 1915 року, полонених дозволялося направляти на роботу групами до 25 осіб, причому їхня загальна кількість на одному підприємстві не повинна була перевищувати 15%⁴. Вперше в 1915 р. з'явилися на території Луганщини та інших частинах Катеринославської губернії⁵. Залучення до робіт постійно зростало, так наприклад, 1 березня 1917 р. на Нікополь-Маріупольському заводі працювало 1420 австрійців, 562 німці, 240 турків⁶.

Військовополонені працювали як і інші робітники, виходили у денні та в нічні зміни. Отримували зарплатню в ті ж дні, що і інші робітники. Також на деяких підприємствах існувала “заохочувальна винагорода полонених за

¹ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 273-274.

² Реент О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. С. 20.

³ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 280.

⁴ Байкеніч Д. Військовополонені Першої світової війни на території Луганщини. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjijskiej – przeszłość i teraźniejszość. 2015. № 4. С. 130.

⁵ Байкеніч Д. Військовополонені Першої світової війни на території Луганщини... С. 129.

⁶ Тарасов А. Військовополонені центральних держав на підприємствах Півдня України (1914–1917): характеристика національного складу. Військово-історичний Меридіан. електронний науковий фаховий журнал. 2018. № 3(21). С. 46–55.

сумлінну працю під час виконання ними вироблених за воєнним відомством робіт”, яка не перевищувала 10% від зарплатні¹. Можна припустити, що підприємці залучали їх через те, що її праця була дешевша, проте Кирьянов Ю. вказує, що на металургійних заводах їх праця обходилась дорожче².

Однак у військовополонених була одна особливість, яка і заохочувала підприємців до їх використання, це надійність. В той час як звичайні робітники могли вийти на страйк, та зупинити виробництво. Військовополонені були позбавлені такої можливості. Гарним тому прикладами є страйк Товариства Російських Машинобудівних заводів Гартмана в липні 1916 року, коли 5131 робітники припинили працювати та висунули вимоги про підвищення зарплатні в той час як виробництво трималось лише на невеликій кількості робітників та військовополонених в кількості 300 осіб³. Схожа ситуація, коли виробництво на підприємстві трималось на військовополонених спостерігалась під час квітневого страйку 1916 р. на Дніпровському заводі в с. Кам'янське про що зазначалось в рапорті про Голові особливої наради для обговорення та об'єднання заходів щодо оборони держави⁴. Проте, приплив некваліфікованої робочої сили, яка не мала відповідного досвіду та підготовки, спричинив зниження середньої місячної продуктивності праці одного працівника на 18,6%⁵.

Однією з серйозних проблем з якою стикнулася промисловість була транспортна криза. Зокрема це відмічали в газеті “Горно-заводское дело”, оскільки одразу після початку війни сталося різке падіння видобутку, вивезення по залізницях мінерального палива і зменшення числа робітників, але вже починаючи з серпня-вересня промисловість оговтується. Особливо в жовтні та

¹ Байкеніч Д. Військовополонені Першої світової війни на території Луганщини. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjijskiej – przeszłość i teraźniejszość*. 2015. № 4. С. 133.

² Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 43.

³ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 34.

⁴ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 2. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Южно-Русского днепропетровского металлургического общества, угольных шахтах Горловского и Щербиновского районов Бахмутского уезда. Арк. 30.

⁵ Сияньська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 238.

листопаді, причому жовтневий видобуток 1914 року перевищив не тільки видобуток "військового" вересня 1914 року, але і відповідну цифру "мирного" жовтня 1913 року. Але залізниці не впоралися з цим зростанням видобутку, особливо в листопад. Через що склалась доволі суперечлива ситуація, зростання запасів вугілля на місцях видобутку, при його гострій нестачі на ринку збуту¹.

Реєнт О. П. та Сердюк О. В. в своїй праці наводять відсоткове зменшення вивезення палива залізницями з Донецького кам'яновугільного басейну у липні 1914 р. на 30% проти відповідного періоду попереднього року, а в листопаді на 20%. Відмічаючи, що: "ринкова паливна кон'юнктура почасти стала визначатися не обсягами вуглевидобутку, а чисельністю залізничних вагонів"². Синявська Л. І. наводиться данні обсягів вугілля, відвантаженого з шахт Донецького кам'яновугільного басейну, у 1913–1914 рр. до початку бойових дій було вивезено 1 млрд. 291 млн. пудів, а у 1914–1915 рр. – 1 млрд. 240 млн. пудів. Навіть попри збільшення ринку збуту в умовах війни³. За орієнтовними підрахунками на початку війни в Україні не вистачало 2 тис. паровозів та 80 тис. вагонів⁴. У металургії ситуація ускладнилася ще більше, розладнаний війною транспорт не встигав доставляти не тільки вугілля, а й залізну руду, через що до кінця 1916 року підприємства виробляли лише половину необхідного металу для військово-промислового комплексу⁵.

Також про проблему вивозу з шахт відзначали у звіті Гірничопромисловців. Так через хронічний недолік рухомого складу на дорогах, який весь час гальмував вивіз Донецького палива, внаслідок чого запаси на рудниках з місяця на місяць накопичувались. Що призвело до того, що багато копалень, позбавлені можливості вивозити товар, відчували

¹ Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14787.

² Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. С. 23.

³ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 200.

⁴ Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор У Першій світовій війні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2004. Т. 1, № 17. С. 67.

⁵ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 277.

труднощі в оборотних коштах і для них на черзі стало питання про скорочення і навіть зовсім припинення видобутку¹.

Загалом в умовах війни значно зросла важливість Донбасу(див. Додаток Г). Дані таблиці яскраво ілюструють, збільшення питомої ваги саме донбаського вугілля, з 74,7% в 1913 р. до 83,2% в 1914 р., який ще більше закріпив за собою статус найбільшого постачальника вугілля. При втраті Російською імперією Домбровського басейну, який знаходився поблизу кордону з Німеччиною. Фактично попрацювавши всього пів року та видобув 231,01 млн. пудів або 11,4%, та надалі перебував в окупації. Хоча Синявська Л. І. в своїй дисертації наводить дані видобутку донецького вугілля в 15 млрд. 343 млн. 800 тис. пудів за 1913 р., що більше походить на хибодрук, оскільки такі цифри не витримують критики, так як вони є більшими за видобуток Європейської частини Російської імперії, включаючи сам Донбас, більш ніж в 7 разів².

Крім того, Нестеренко О. О. стверджує, що “У середньому видобуток вугілля на Донбасі становив лише 70% від потенційної можливості шахт”, та наводить дані поступового зменшення ефективності праці одного шахтаря, з 3550 пудів в 1913 р. до 2308 пудів в 1917 р.³ І це при тому, що продуктивність праці шахтаря за рік в Російській імперії на початку війни і так відставала від інших країн, та приблизно складала 153 т., на відміну від одного працівника у США в 759 т., в Англії 264 т., у Франції 203 т.⁴

Паралельно з початком війни скоротився імпорту вугілля, який до війни становив 16% всього палива⁵. Також зросло споживання вугілля і в інших частинах Російської імперії. Так наприклад, в 1914 році Петроград споживав 31,58 млн. пудів донбаського вугілля, але в 1915 році, з обмеженням іноземного

¹ Отчет Совета Съезда XXXXI Съезду горнопромышленников юга России за 1915-1916 отчетный год., Харьков : Типография Б. Бенгисъ, 1916. С. 46-47.

² Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 238.

³ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 277-278.

⁴ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 197.

⁵ Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор У Першій світовій війні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2004. Т. 1, № 17. С. 59.

імпорту і втратою польських вугільних родовищ, споживання донбаського вугілля в столиці зросло до 98,18 млн. пудів¹. За приблизними оцінками Реєнта О. П. та Сердюка О. В., реальний дефіцит твердого мінерального палива без урахування чинників, пов'язаних з війною, становив близько 167 млн. пудів².

Крім того, для того аби полегшити умови вугільної промисловості уряд в 1915 р. ввів пільги для шахтовласників, які звільнялися від призову до війська. Через що, наприклад, в Лисичанську виникло багато дрібних шахт, завдяки чому в 1916 р. видобуток зріс³. Шахти зіштовхнулися з організаційними труднощами навіть на рівні базових потреб. Урядовим розпорядженням заборонили вивіз лісу та лісоматеріалів із низки губерній, серед яких Мінська й Могилівська, які виступали основними постачальниками деревини для кріплень. Внаслідок цього Рада гірничопромисловців Півдня Росії звернулася до Гірничого департаменту з клопотанням дозволити постачання цих матеріалів, однак департамент наполегливо відмовляв у наданні дозволу⁴.

В газеті “Горно-заводское дело” аналізуючи видобуток вугілля в період другого року війни, 1915-1916 рр., дійшли висновку, що видобуток зрівнявся з останнім довоєнним 1913-1914 рр. Але показники вивезення залізницею неухильно падали. Число робітників в перший рік значно зменшилось, але сильно піднялось в другому, однак кваліфікація цих робітників була дуже погана, що призвело до неухильно падіння продуктивності⁵.

Іншою проблемою для вугільної промисловості для вугільної промисловості стала реквізиція, запроваджена змінами до законодавства від 3 серпня 1914 року. Відповідно до нових норм, державні органи отримали право примусово відбирати в населення необхідні для потреб армії предмети та засоби й залучати місцевих жителів до виконання військових робіт. Реквізиція могла бути як безоплатною, так і з виплатою компенсації — у разі платної

¹ Friedgut T. *Iuzovka and Revolution*, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. p. 215.

² Реєнт О. П., Сердюк О. В. *Перша світова війна і Україна* : монографія. Київ : "Гене́за", 2004. С. 18-19.

³ Лопатин Н. У. *колыбели Донбасса*. Луганское областное издательство, 1960. С. 45.

⁴ Сияньська Л. І. *Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни* : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 203.

⁵ Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14788.

реквізиції компенсація мала виплачуватися одразу після передачі майна або завершення робіт¹.

Згідно зі звітом гірничопромисловців Півдня Росії, ціни на кам'яне вугілля при примусових замовленнях(маючи на увазі реквізицію) становили максимум 15,5 к., та зовсім не зважали на ринкові ціни. Крім того, оплата за поставлене паливо сповільнювалася рядом формальностей при розрахунках між безпосередніми одержувачами та управлінням Південної залізниці. З іншої сторони нерідко видавались замовлення на паливо, що задалегідь не підходило для залізниці, для того аби забракувати та передати в розпорядження безкоштовно. Всі намагання Ради з'їзду гірничопромисловців про врегулювання цих проблем в Головному Комітеті з розподілу палива ефекту не дали².

Також гарним прикладом реквізиції є “Ландваровський дротово-цвяховий завод”, який виробляв різні види дротів та цвяхів, меблевi пружини, чобітні шпильки³. Підприємство створене в містечку Ландварово Трокайського повіту Віленської губернії. Ймовірно було одним із тих, що входило в всеросійський синдикат “Цвях” створений в 1903 р., який загалом об'єднав 32 підприємства, однак невдовзі через конкуренцію з аутсайдерами і в середині синдиката через квоти, він розпався. Пізніше в 1909 р. створений синдикат “Дріт”(рус. “Проволока”)⁴. Куди увійшов даний завод. Згідно з протоколом ревізійної комісії “Акціонерного товариства Ландваровському дротово-цвяховому заводі братів Фрумкіних” 16 квітня 1909 р. мало чистий прибуток в 35, 576 руб. 20 к. В 1910 р. на заводі працювало 100 робітників⁵.

¹ Снявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 209.

² Отчет Совета Съезда XXXXI Съезду горнопромышленников юга России за 1915-1916 отчетный год. Харьков : Типография Б. Бенгисъ, 1916. С. 43.

³ ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 15. Копии протоколов заседаний правления и ревизионной комиссии общества, таблица стоимости изготовленной продукции, переписка с акционерными обществами "Гвоздь", "Проволока" о заключении торговых соглашений, свое временной уплате за выполненные заказы и по другим вопросам. Арк. 26.

⁴ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 127.

⁵ ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 15. Копии протоколов заседаний правления и ревизионной комиссии общества, таблица стоимости изготовленной продукции, переписка с акционерными обществами "Гвоздь", "Проволока" о

Підприємство до війни мало порівняно невеликий збут продукції(див. Додаток Г). Однак це не завадило евакуювати завод в жовтні 1915 р. до м. Катеринослав за розпорядженням військової влади. Однак, найцікавіше, те як відбувалась евакуація. Оскільки в числі вагонів евакуйованих з Ландварово, було два з сірчаною кислотою, необхідною для нормальної роботи підприємства. Які було реквізовано, та за наказом коменданта на станції Москва, Московсько-Казанської залізниці, були перевантажені і відправлені на станцію Голутвіно на ім'я третьої польової аптеки. Навіть попри той факт, що завод виконував термінові військові накази на дріт та цвяхи¹. Хоча підприємства, що працювали на оборону мали перевагу в постачанні сировини, однак в той же самий час не захищались від реквізиції. Цей випадок, яскраво демонструє наскільки хаотично виконувались накази та розпорядження уряду.

Що до металургії, то Реєнт О. П. та Сердюк О. В. влучно характеризують її розвиток: "Царська Росія неспроможна була задовольнити повністю свої потреби в металі навіть в умовах мирного часу, а це не віщувало нічого доброго в разі ускладнення подій на міжнародній арені"².

Крім того, вище зазначена проблема постачання палива та його дефіциту серйозно перешкоджало її розвитку. Зокрема уповноважений Особливої наради з питань оборони в Катеринославському районі, вказував на критичне становище роботи заводів металургійної галузі через регулярні затримки постачання сировини і палива, що перешкоджало виконання державних замовлень³. Зокрема гарним прикладом є Донецько-Юрїївський завод, на якому спостерігався в 1915 р. дефіцит палива в 20-30%⁴. Чи Дніпровський металургійний завод, на якому робітники вийшли на страйк в липні 1915 р.

заклучении торговых соглашений, свое временной уплате за выполненные заказы и по другим вопросам. Арк. 29, 77.

¹ ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 28. Переписка с центральным военно-промышленным комитетом, управлением уполномоченного председателя особого совещания по обороне государства по Екатеринославскому району, акционерным обществом "Проволока" и другими организациями о заготовке сырья, выполнении заказов на проволоку и ведомости для обозначения цен на продукцию завода. Арк. 137, 146.

² Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. С. 42.

³ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 269.

⁴ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1299. Дело о забастовке рабочих на Донецко-Юрьевском заводе, 13 июля–14 августа 1915 г. Арк. 6.

через те що працюють не більше 17 днів, через проблеми з постачанням сировини¹. Який за даними Володимира Кулікова працював виключно на оборону, проте через серйозні проблеми з постачанням сировини в з кінця 1916 р. почав різко скорочувати виробництво, а вже в 1917 р. повністю не працювали більшість цехів заводу². Оскільки підприємства які виконували оборонні замовлення мали пріоритет, це говорить про масштаб дефіциту, оскільки він спостерігався навіть на підприємствах, які мали б його не відчувати.

Однак підприємства незважаючи на такі проблеми все одно отримували чистий прибуток. Так Олександрівський Південно-Російський завод в 1916 р. отримав 11 млн. 125 тис. 443 руб. та 97 к. чистого прибутку. І це при тому, що перед підприємством деякі замовники мали борг в на суму 183 тис. 918 руб. 31 к., як за відкритими рахунками та за накладеними платежами. А також завод недоотримав 182 тис. 276 руб. 27 к. за роботи з відновлення зруйнованих залізничних і шосейних мостів у Галичині³. Тобто, потенційно підприємство могло мати навіть ще більший прибуток. Проте, інше питання залишається відкритим, скільки з цього прибутку заводи віддавали акціонерним товариствам, представники яких отримували дивіденди з своїх вкладень, та скільки у заводів залишалось.

Такий стан речей можна пояснити постійно зростаючим попитом та відповідно цін на вироби металургійної галузі. Крім того, підприємства додатково виготовляли зброю, боєприпаси, промислове устаткування⁴. Що у свою чергу, призвело до падіння виробництва металу, при великій дохідності заводів. Синявська Л. І. в своїй праці описує причину цього явища: “Підприємці отримували значно більше прибутків, виконуючи військові замовлення. До того ж, такі підприємства мали перевагу в постачанні сировини та палива”⁵. З чим погоджуються автори історії робітничого класу УРСР вказуючи: “В усіх трьох

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1296. Дело о забастовке рабочих Днепровского завода в селе Каменском Екатеринославского уезда, 16 июля–25 декабря 1915 г. Арк. 3.

² Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 84.

³ ДАДО. Ф. 259, Оп. 1. Спр. 1. Годовой отчет за 1916 г. и материалы к нему. Арк. 1, 45, 51, 64, 116, 117.

⁴ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Гене́за", 2004. С. 54.

⁵ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. С. 262.

стадіях повного циклу металургійного виробництва обсяг скоротився. Хоча в 1916 р. Виплавка чавуну дещо збільшилась, проте довоєнний рівень так і не був досягнутий”¹. Серед головних проблем металургійної галузі можна виокремити: падіння обсягу виробництва; падіння продуктивності праці та декваліфікація робітників, що детальніше буде описано в наступному розділі та зростання частки державних замовлень².

Здавалось б, в кризові періоди, як війна, підприємці мали б мінімізувати видатки, які не приносили жодного зиску. Однак, відбувалось протилежне. Так наприклад Олександрівський Південно-Російський завод в 1916 р. витратив 52677 руб. 12 к. на заводську школу. Зокрема, в цю суму входить 300 руб. на частування учнів Заводської школи на згадку про відвідування заводу імператором Миколаєм II та 6016 руб. 74 к. на купівлю взуття, суконь та ін. для мало забезпечених учнів заводської школи³. Проте, школи хоч і мали раціональне пояснення соціальної вигоди для підприємців, що окреслює Володимир Куліков в своїй роботі, а саме як спосіб поліпшити моральність робітництва та підвищити корпоративну лояльність, звільнення батьків від догляду за дітьми та соціалізація дітей⁴.

Проте заводи також фінансували заводські церкви, той же Олександрівський завод, в 1916 р. витратив 12505 руб. 32 к. на свою церкву. Зокрема, 1000 руб. на ікони, 3000 руб. за іконостас і т. п.⁵. Чию користь складно охарактеризувати з комерційної точки зору. Що у свою чергу говорить про велику соціальну роль заводів. Проте, варто зазначити, що не слід переходити крайнощі, і казати що підприємці були “великими благодійниками”, оскільки отримання прибутку залишалось центральним пріоритетом в їхній діяльності.

З приводу долі іноземних інвестицій представник радянської історіографії Голубоцький В. О. вказує: “Панівні класи були... вели країну назустріч

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 424.

² Фомин П. И. Металлопромышленность Украины. Харьков : Изд. Госпл. УССР. 1926. №2. с. 27.

³ ДАДО. Ф. 259, Оп. 1. Спр.1. Годовой отчет за 1916 г. и материалы к нему. Арк. 140, 145.

⁴ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 234.

⁵ ДАДО. Ф. 259, Оп. 1. Спр.1. Годовой отчет за 1916 г. и материалы к нему. Арк. 139, 145.

економічному краху й поневоленню іноземними імперіалістами”¹. Однак в дійсності іноземні капіталовкладення тільки скорочувались, так середньорічна сума інвестицій в металургію Донбасу й Придніпров'я складала наприкінці XIX ст. 26,2 млн. крб., у 1900-1909 рр. 1,5 млн. крб., у 1910-1914 рр. тільки 1,28 млн. крб.².

Гарним прикладом зменшення впливу іноземних інвесторів є Юзівський металургійний завод. Донік О. М., вказує на проблеми з якими стикнулось підприємство: “Товариство зазнало втрат у робочій силі та інженерному персоналі, впав і збут продукції з огляду на зниження числа замовлень та проблеми з транспортом і доставкою”³. Саме тому вже літом 1916 р. Російсько-Азіатський банк купив великий пакет акцій “Новоросійського товариства” на 1141,5 тис. фунтів, продавши його “Російському товариству для виготовлення снарядів і боєприпасів”⁴.

Стосовно іноземних інвестицій, що походили з країн з якими Російська імперія воювала все було складніше. Так, згідно указу 15 листопада 1914 р. виплату дивідендів за акціями, що належали ворожим підданам які перебували за кордоном було заборонено, не тільки безпосередньо, а й через посередництво інших осіб і установ де б такі не знаходилися і в яких би правових відношеннях до них не перебували. Що стосується оплати акцій, що належали підданам ворожих держав, які перебули в Російській імперії, то такі суми мали вноситись на поточні рахунки, вище зазначених осіб, та могли обмежено списуватись⁵.

Пізніше, 17 грудня 1915 р. згідно з розпорядженням Ради Міністрів, промислові підприємства, що належали підданам ворожих іноземних держав, підлягли закриттю та ліквідації, згідно з яким ліквідатори “продають підприємство в повному складі чи частинами”. При цьому не міститься

¹ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 278.

² Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. С. 37.

³ Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 48.

⁴ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. С. 334.

⁵ ДАДО. Ф. 634, Оп. 1. Спр. 6. Копії циркулярів и інструкцій министерства торгівли и промьшленности о порядке ведения делопроизводства на заводах, о заключении договоров и сделок, о правилах правительственного надзора на промьшленных предприятиях и по другим вопросам. Арк. 12.

заборони продажу підприємства колишнім його російським співвласникам, які не мають жодного зв'язку з співвласниками з країн, що перебували у стані війни з Російською імперією¹.

Період Першої світової війни став серйозним випробуванням для промислових підприємств, що функціонували на українських землях у складі Російської імперії. Попри втрати, евакуацію виробничих потужностей, дефіцит робочої сили та матеріалів, частина підприємств змогла адаптуватися до нових умов воєнного часу. Війна спричинила переорієнтацію економіки на задоволення потреб фронту, що позначилося на зміні структури виробництва, зростанні замовлень оборонного характеру та частковому переході під контроль військових установ. Водночас функціонування підприємств супроводжувалося низкою труднощів, серед яких — інфляція, логістичні проблеми, політична нестабільність. Усе це свідчить про те, що економіка воєнного періоду була глибоко мобілізованою, але водночас надзвичайно вразливою до внутрішніх і зовнішніх викликів.

Підсумовуючи, слід констатувати, що функціонування підприємств на території Катеринославської губернії у роки Першої світової війни відзначалося глибокими змінами зумовленими загальною мілітаризацією економіки Російської імперії. Війна стала потужним каталізатором для переведення промисловості на військові рейки, що, у свою чергу, призвело до переорієнтації виробництва на задоволення потреб армії. Разом із тим, підприємства стикнулися з численними системними проблемами, які ускладнювали їхню роботу. Насамперед це стосувалося гострого дефіциту робочої сили через мобілізацію значної частини працездатного населення. Для часткового вирішення цього питання активно залучалися жінки, підлітки та військовополонені, однак це спричинило зниження продуктивності праці та загальне падіння рівня кваліфікації працівників. В умовах воєнного часу зростало навантаження на транспортну інфраструктуру. Залізнична система

¹ ДАДО. Ф. 634, Оп. 1. Спр. 6. Копии циркуляров и инструкций министерства торговли и промышленности о порядке ведения делопроизводства на заводах, о заключении договоров и сделок, о правилах правительственного надзора на промышленных предприятиях и по другим вопросам. Арк. 23.

виявилася неспроможною забезпечити ритмічне постачання сировини, палива та вивезення готової продукції, що призводило до накопичення запасів на місяцях видобутку та, водночас, до дефіциту на ринку.

Неврегульованість механізмів реквізиції, обмеження імпорту, адміністративна плутанина та затримки в оплаті замовлень також негативно впливали на стабільність виробництва. Водночас окремі підприємства, попри загальне погіршення умов, демонстрували високу прибутковість, насамперед завдяки зростанню цін на продукцію від оборонних замовлень та промислові товари. Багато з них продовжували фінансувати школи та церков та іншу соціальну інфраструктуру, що свідчить про соціальну функцію промислових підприємств. Таким чином, в умовах Першої світової війни підприємства перебували у стані постійного балансування між необхідністю виконання стратегічно важливих завдань для армії та подоланням внутрішніх кризових явищ.

РОЗДІЛ II. РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2.1. Умови праці робітників

Для початку, для кращого розуміння умов праці робітників слід зазначити, що таке промислові підприємства. “Промислові підприємства – це організації, які наймають робочу силу для перетворення сировини на проміжні товари... на споживчі товари або засоби виробництва. Робочу силу можна отримати або економічними засобами (наймана праця), або фізичним примусом (кріпосництво, рабство)” за визначенням Марселя Ван дер Линдена¹. Відповідно, для промислових підприємств Катеринославської губернії це вільнонаймана праця і один із головних її чинників – заробітна плата. На що також вказує Володимир Куліков, оскільки в перші роки активної індустріалізації існували проекти прикріплення робітників до підприємств, які більшість промисловців не підтримали, просуваючи натомість спрощення внутрішньої паспортної системи, завдяки якій робітники могли пересуватись без обмежень².

Також можна відмітити, що адміністративні установи також могли втручатись в процес наймання робітників, особливо в кризові періоди. Так Катеринославський губернатор в листі до старшого фабричного інспектора в 1904 р. вказував, що з метою пом'якшення наслідків економічної кризи, викликаной Російсько-Японською війною, Міністерство внутрішніх справ ініціювало збір та аналіз інформації про нестачу робочої сили на підприємствах у різних регіонах, щоби спрямовувати безробітних робітників із постраждалих місцевостей туди, де є попит на їхню працю. Зокрема, адміністрація зобов'язала фабричних інспекторів на місцях надавати наступні дані: де саме (в яких фабриках, заводах і майстернях) спостерігається нестача робітників; який

¹ Ван дер Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения. Социальная история. Ежегодник. 2000. С. 207.

² Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 189.

середній заробіток отримують місцеві працівники; скільки робітників можуть бути працевлаштовані на кожному підприємстві. Що дозволяло краще координувати переміщення робочої сили й підтримувати зайнятість¹.

У 80-х роках XIX століття заробітна плата працівників вугільної промисловості, які виконували роботи на поверхні, зазвичай не перевищувала 18 рублів на місяць. Відбійники в середньому отримували 20,9 рубля, а майстри, що становили лише 7–8% від загальної кількості робітників, мали заробіток у межах від 24 до 32 рублів на місяць. Рівень оплати праці залежав також від низки тимчасових факторів, серед яких: простої, спричинені обвалами чи затопленням шахт, штрафні стягнення, а також сезонні коливання. Так, у літній період заробітну плату підвищували на 5–10 копійок на день з метою утримати робітників від повернення до села, тоді як узимку розмір оплати праці знижувався. У металургійній промисловості рівень заробітної плати був вищим. Наприклад, на Брянському заводі (Олександрівському Південноросійському заводі) у 90-х роках XIX ст. середня місячна зарплатня становила 34 рублі 60 копійок, а висококваліфіковані робітники отримували від 30 до 90 рублів на місяць². Загальні річні доходи в середньому наприкінці XIX ст. становили для шахтарів 266 руб., для заводських робітників 323 руб., в той час як 203 руб. був середнім показником по всій імперії³. Що дає підстави стверджувати, що рівень життя робітників на Катеринославщині був вище середнього по імперії.

Також слід вказати, що робітники могли отримувати зарплату у вигляді житла або харчів. Хоча робітники обробної промисловості все ж таки в більшості випадків обирали отримувати готівку. З прогресивним зменшенням частки виплат їжею: від 1,3 % 1901 р. до 0,2 % 1914 р. з На відміну від шахтарів. Так на чорнороби Рутченківської копальні, часто отримували 40 %

¹ ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Стр. 2. Донесение, рапорта и переписка с ЕГЖУ, фабричным инспектором Харьковского фабричного округа, приставом Брянской части г. Екатеринослава и других о забастовках рабочих, распространении прокламаций Екатеринославского Комитета РСДРП на заводах Екатеринославской губернии. Арк. 86.

² Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 147, 150.

³ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 179.

заробітку продуктами, жетонами для копальневої крамниці і плата за доставку води¹.

Заробітна плата також дуже сильно залежала від зовнішньої економічної кон'юнктури. Так дослідник Юзеф Серій стверджував, що до початку кризи початку ХХ ст. робітники на Півдні отримували більше ніж в Імперії загалом, проте криза найбільше вдарила саме по важкій промисловості². Так автори Історії робітничого класу УРСР пояснювали зменшення заробітної плати в Катеринославській губернії на 30—35%, тим що “в умовах економічної кризи капіталісти, користуючись масовим безробіттям, знизили розцінки”³. Наймовірніше це пов'язано зі зменшенням прибутків у частини підприємств внаслідок сильного зменшення попиту на їх продукцію, оскільки головним споживачем промислової продукції була держава, як було розглянуто в попередньому розділі.

Хоча Володимир Куліков робить висновок, що підприємства рідко знижували зарплатню, оскільки боялись втратити робітників, та при необхідності знизити видатки звільняли робітників, ніж зменшували їм заробітну плату⁴. Що співставляється з підрахунками Ірини Пушкарьової та інших авторів, згідно з якими кількість робітників для гірничої та гірничозаводської галузі зменшилась к кінцю 1904 р. 16%, а окремо для металургії цей показник сягав 26%. Що за твердженням історикині було нівельовано іншими галузями⁵.

Надалі заробітна плата поступово зростала. Так Копань А.В. стверджує, що після 1900 р. зарплата за місяць у металурга зростала, з 27 до 37 руб. на

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 190-191.

² Серій Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростовс. университета, 1971. С. 185.

³ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 236.

⁴ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 195.

⁵ Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / И. М. Пушкарёва та ін. ; ред. И. М. Пушкарёва. Санк-Перербург : Алетейя, 2011. С. 288.

місяць¹. Невеликими темпами. Дані на Машинобудівному заводі Гартмана в м. Луганськ за місяць та за день з 1910-1914 рр.(див. Додаток Д та Додаток Е) також демонструють повільне зростання зарплатні, як за один день, так і місячної. А для деяких цехів навіть падіння в 1911 та 1913 рр. Таке повільне зростання можна пояснити тим, що до 1916 р. в Російській імперії спостерігалась досить низька інфляція². На відміну від стабільного збільшення кількості робітників Луганського Машинобудівного заводу “Гартмана”, з 6352 осіб в 1910 р., до 8211 в 1914 р.³

Іншим фактором, що стримував потенційно є укладення угод про те що між підприємствами не повинно бути різниці в ставках заробітної плати. Як мінімум про наявність такої між власниками шахт Юзівки вказує Микита Хрущов в своїх мемуарах⁴. Хоча слід вказати, що в історіографії дане питання практично не розглянуто, що дає можливість зробити припущення про те таких угод не було, або про те що документи з їх підтвердження не збереглись.

Початок першої світової війни погіршив становище робітника, хоч в історіографії немає одностайної думки з приводу зарплатні. Оскільки автори часто використовують різні поняття, а саме номінальна заробітна платня та реальна заробітна платня. В цьому моменті слід пояснити значення самих термінів. Номінальна зарплата – це показник, що зображає суму у певній валюті, яку працівники отримують за роботу. Реальна зарплата – це відображення зарплатні не суми грошей, а кількості товарів та послуг які можна за них утримати. Надалі буде йти мова про номінальну зарплатню, а до реальної повернемось пізніше в цьому розділі. Так автори “Історії робітничого класу Української РСР” стверджували: “вже в перші місяці війни впала

¹ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 100.

² Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 193.

³ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 16.

⁴ Khrushchev Remembers. Boston : The Glasnost Tapes, 1989. p. 9.

реальна, а в ряді галузей промисловості і номінальна заробітна плата робітників”¹.

Але в той самий час дослідники, визначаючи причини зниження заробітної плати упускають одну цікаву деталь, яку в основному підкреслюють описуючи загальний розвиток промисловості, а саме великий дефіцит різного палива для виробництва, оскільки підприємство просто не працювало на свою повну потужність і відповідно не могло сплачувати повну заробітну плату. Оскільки навіть автори цієї ж книги наводили приклад Луганського Машинобудівного заводу Гартмана, який не працював на повну потужність та згідно з їхніми розрахунками у 1914 р. використав її на 57,5%, у 1915 р. - на 62,5%, у 1916 р.— на 66,2%, а в 1917 р. - тільки на 43,7%². Цілком логічно, що через економічні проблеми спричинені війною, страждали і звичайні робітники. На що також вказує липневий страйк 1915 р., на Дніпровському заводі, на якому робітники вимагаючи підняття зарплатні вказували на те що працюють не більше 17 днів у місяць та заробленого не вистачає на життя³.

Ситуація з зарплатнею різнилась від підприємства до підприємства, зважаючи суцільно на його власний стан та спроможності. Наприклад, Копань А. В. стверджує, що зарплата робітників Кадієвського заводу у 1914 р. зросла на 5%, а середній заробіток досягнув 1 руб. 50 коп. на день⁴. Хоча це повністю не зупинило погіршення матеріального становища, саме тому вводились військові надбавки на дорожнечу, які за твердженням авторів “Історії робітничого класу Української РСР” вводились з примусу від міністерства торгівлі та промисловості з березня 1915 р. та використовували її для утисків робітників, оскільки не видавали її всім, а робітник який мав один прогул отримував в половину менше, якщо більше – не отримував зовсім⁵.

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 437.

² Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1... С. 426.

³ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1296. Дело о забастовке рабочих Днепровского завода в селе Каменском Екатеринославского уезда, 16 июля–25 декабря 1915 г. Арк. 3.

⁴ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 100.

⁵ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 438.

Хоча на Дніпровському заводі подібну надбавку “Внаслідок дорожнечі життєвих продуктів і квартир, постійним цеховим робітникам заводу, які пропрацювали на заводі не менше двох місяців, видаватиметься заводоуправлінням, починаючи з 1-го Жовтня, до закінчення війни допомога у вигляді прибавки до денного заробітку за справді вироблені календарні дні” ввели після вже згаданого липневого страйку в 1915 р. на Дніпровському заводі. Згідно з цим оголошенням ця надбавка не маючи нічого спільного з дійсним заробітком робітників, у розрахункові книжки не записувалась і не підлягала жодним відрахуванням. Єдині обмеження, що накладались стосувались “сімейних” робітників, що отримують більше 72 руб. на місяць, або в середньому 3,5 руб. на день та 44 руб. на місяць або в середньому 2 руб. на день. Робітник який не з’явився за отриманням допомоги, без поважної на те причини, у призначений для видачі допомоги день і два наступні визнавався таким, що відмовився від неї, гроші ж переходили на рахунок комітету з надання допомоги сімействам покликаних на війну робітників заводу¹.

Згідно з відомостями Юрія Кирьянова найбільше підвищення зарплатні відбулось на найбільших заводах Півдня. Оскільки робітники таких підприємств були краще організовані через що тиск на заводоуправління був дієвішим. Зокрема автор приводить в приклад Петровський, Дніпровський, Нікополь-Маріупольський та Донецько-Юрїївський заводи на яких відбувались активні страйки 1916 р.² З чим можна погодитись, спираючись на дані зростання зарплатні в першій 1916 в порівняні з 1914 р.(див. Додаток Є). Згідно з даними наведеними у таблиці, так максимальне зростання середньої зарплати до страйку було 31,57% для працівників Доменного цеху, а у працівників Муфторізного заробітна платня навіть зменшилась на 0,64%. При чому слід відмітити кореляцію, чим менше робітник отримував тим більшу надбавку отримав та навпаки. Що відкриває можливість зробити твердження,

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1296. Дело о забастовке рабочих Днепровского завода в селе Каменском Екатеринославского уезда, 16 июля–25 декабря 1915 г. Арк. 8.

² Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 67.

що зниження рівня життя особливо було помітно для більш заможних та кваліфікованих робітників.

Іншим фактором який впливав на номінальну зарплатню були штрафи. Ставлення до яких в радянській історіографії було вкрай негативним. Так наприклад Голубоцький В. О. стверджував “Великим лихом для робітників були безперервні штрафи, до яких вдавалася фабрично-заводська адміністрація з найменшого приводу”¹. Нестеренко О. О. відзначав “штрафи призначалися "на розсуд господаря"... За розмірами штрафи часто доходили до половини заробітку, а іноді вони перевищували заробіток робітника”². Втім, як свідчать результати дослідження Копань А. В., зазначена проблема була настільки гострою до набуття чинності правил “Про взаємні відносини фабрикантів і робітників” від 3 червня 1886 року, які встановлювали порядок використання коштів, що накопичувалися зі штрафів, накладених на робітників. Зокрема, на Юзівському заводі до впровадження вказаного нормативного акту застосовувалася система штрафів за запізнення, згідно з якою за кожні 5 хвилин запізнення утримувалося відповідно: 5 хвилин це 5 копійок, 10 хвилин це 10 копійок, 15 хвилин це 15 копійок. А у разі запізнення понад 15 хвилин робітника штрафували на суму, еквівалентну денному заробітку, а за відсутність на робочому місці без поважної причини утримувалася плата за три робочі дні³.

Водночас постає інше важливе питання — наскільки значними були штрафні санкції та з якою частотою їх застосовували до робітників. У цьому контексті заслуговують на увагу результати дослідження Володимира Кулікова, який встановив, що на кожні 100 працівників обробної промисловості Катеринославської губернії в середньому припадало 53 випадки штрафів. Це означає, що кожного окремого працівника штрафували приблизно один раз на два роки. Що ж до розміру штрафів, то спостерігалася тенденція до їх

¹ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 280.

² Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 82.

³ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 97, 106.

зменшення: якщо у 1901 році на кожні 100 рублів заробітної плати в середньому припадало 15 копійок штрафів, то вже у 1914 році ця сума зменшилася до 7 копійок. Однак сам дослідник акцентує на важливому обмеженні: дані фабричних інспекторів стосувалися виключно підприємств обробної промисловості, які у Катеринославській губернії здебільшого були невеликими за масштабами. Натомість великі гірничі та металургійні заводи підпорядковувалися Гірничому управлінню Південної Росії й не входили до кола спостереження фабричних інспекцій. У зв'язку з цим можна припустити, що система застосування штрафів на цих підприємствах могла істотно відрізнитися¹. Проте дані отриманих сум за підсумками 1916 р. від штрафування робітників Олександрівського заводу в Катеринославі показують схожу картину, а саме 5443,82 рублі². Такі суми можна вважати невеликими, враховуючи, що за даними дослідників Реєнта О. П. та Сердюка О. В. на ньому працювало станом на 1 лютого 1917 р. 15351 робітник³.

Також важливішим питання того наскільки відрізнялась зарплата робітників підприємств важкої промисловості та інших та наскільки робітникам вистачало їх заробітної платні. Кирьянов Ю. зазначає, що “на Півдні переважали галузі важкої промисловості, де заробітки завжди були порівняно високими”⁴. Порівняльний аналіз рівня заробітної плати на підприємствах різних галузей, зроблений Володимиром Куліковим, наочно ілюструє суттєву нерівномірність в оплаті праці. Зокрема, середня заробітна плата робітників на машинобудівних підприємствах становила близько 25 рублів, на чавуноливарних 27 рублів, а на сталеливарних 44 рублі. Водночас працівники тютюнової промисловості отримували в середньому 12 рублів, текстильної 14 рублів. Подібна диференціація простежувалась і на регіональному рівні: якщо в середині 1880-х років середня місячна заробітна плата фабричних робітників Харківської губернії становила приблизно 8,5 рубля, то працівник Юзівського

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 123, 204-205.

² ДАДО. Ф. 259, Оп. 1. Спр.1. Годовой отчет за 1916 г. и материалы к нему. Арк. 1.

³ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. С. 47.

⁴ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 62.

металургійного заводу у той самий період отримував у середньому 27 рублів на місяць¹. Що пояснює той факт, що Катеринославська губернія, згідно з переписом 1897 р. зайняла друге місце після Петербурга за відсотком робітників-переселенців². Оскільки мала великі перспективи для заробітку та більші можливості для цього.

З приводу матеріального забезпечення робітників то можна констатувати, що ситуація з ним залежала від сімейного становища робітника. Копань А. В. вирахувала, що в 1870 – 1880-х рр. вартість місячного продуктового набору для сім'ї з 5 осіб складала 20-25 руб., проте якщо продукти брались у борг, то їх ціна підвищувалась до 35-40 руб. В той час як середній заробіток металурга був 25-30 руб. на місяць. Саме тому самостійно прогодувати родину з 5 осіб було практично не можливо. Якщо ж металург був одинаком то він витрачав на продуктове забезпечення всього 15-25% від місячного заробітку³. Що говорить про більш ніж достатній рівень життя робітників, особливо це стосується металургів.

Подібний стан речей фактично тривав аж до початку Першої світової війни. З повільним зростанням зарплат та цін на продукти. Однак, вже з кінця 1914 р. починають різко зростати ціни на товари першої необхідності, різними темпами та залежало від зв'язків між господарсько-економічними районами країни⁴. Особливо сильно ситуація погіршилась в 1916 р., що спричинило хвилю страйків в Катеринославській губернії. Підприємці досліджуючи причини страйків відмічали, в порівнянні з 1914 р., значне подорожчання продуктів. Так, на шахтах “Товариства Південноросійських кам'яновугільної промисловості” в Горлівці, відмічали, що в порівнянні з 1914/1915 рр. ціни на борошно збільшились на 40%, крупа на 92%, рис 75%, пшоно на 81%, масло

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 191-192.

² Wynn Charters. Workers, strikes and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. p. 45.

³ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 109.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 439.

соняшникове на 87%, цукор 96%, м'ясо 81%¹. На Нікополь-Маріупольському заводі при схожих обставинах, за заводської крамниці фіксували зростання цін: на борошно на 30%, хліб на 55%, цукор на 58%, чай на 33%, рис на 150%, м'ясо на 120%, риба 125%, мило 127%².

Проте, найбільш точні дані підвищення витрат робітників зібрала адміністрація Дніпровського заводу. На основі споживчої крамниці при заводі, при чому для одягу та предметів вжитку взято найнижчі ціни, за якими можна було отримати товари, для комунальних витрат та витрат на житло зібрано дані шляхом опитування окремих осіб та формуванням середньої вартості (див. Додаток Ж). Згідно з цими даними підвищення витрат для одного робітника на певні категорії товарів та забезпечення умовно комфортного життя варіювалось від 14,17 до 172,00%. Загальні витрати на день збільшились з 65,82 коп. до 94,70, або 44,35 %. За підрахунками Кирьянова Ю. падіння реальної заробітної платні шахтарів Донбасу, за схожий період складає 25%³. А враховуючи дані зміни робітників Нікополь-Маріупольського заводу, можна підтвердити наступну кореляцію: чим менше робітник отримував до війни, тим менш відчутним для нього було підвищення цін. Тобто, найбільше здороження життя відчули саме кваліфіковані робітники.

В даному контексті звернути увагу на тривалість робочого часу. В Російській імперії до кінця XIX ст. не існувало законів, які регулювали тривалість робочого дня, що приводило до того, що робітники працювали 12 і більше годин на добу⁴. Голубоцький В. О. стверджує, що інколи робочий день сягав 15 та 18 годин, а закон від 2 червня 1897 р., який обмежував робочий день до 11/12 годин, не виконувався на ділі⁵.

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 2. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Южно-Русского днепропетровского металлургического общества, угольных шахтах Горловского и Щербиновского районов Бахмутского уезда. Арк. 1.

² ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Маріупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 10.

³ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 73.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 141.

⁵ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 251, 279.

Однак, ситуація різнилась залежно від підприємства. Так Дніпровському заводу, у середині 1890-х рр., робітники безпосередньо працювали 10 годин та виділялось 2 години на відпочинок в обідній час, тобто 12 годинне перебування на підприємстві¹. В той час як Копань А. В. фіксує тривалість робочого дня на Кадіївському металургійному заводі в майже 13 годин². Гарним прикладом також є Содовий завод Гастона Сольве, який запроваджував багато соціальних ініціатив, що були рідкістю для Російської імперії, це з 1899 року створення пенсійного фонду для працівників, в 1907 р. введення оплачуваних лікарняних, в 1908 р. 8-годинний робочий день³. Що відповідно, вказує, що дане питання недостатньо висвітлено в історіографії, оскільки ситуація на підприємствах суттєво різнилась.

Тривалість робочого дня в період Першої світової війни визначалась сукупністю різноманітних чинників. У 1914–1915 рр., з метою компенсувати нестачу кваліфікованих кадрів, підприємці змушені були застосовувати екстенсивні методи організації праці. З 1915 року на підприємствах оборонного значення залучаючи робітників до понаднормових робіт, включно з нічними змінами. Починаючи з 1916 р., ситуація почала змінюватися: дедалі відчутнішим ставав вплив нових факторів, таких як паливна криза, брак сировини, зношеність обладнання, падіння рівня кваліфікації працівників, а також їхнє фізичне виснаження, спричинене дефіцитом продовольства. У сукупності ці обставини спричинили вимушене скорочення робочого часу, насамперед у металургійній і металообробній промисловості, що було особливо помітним наприкінці 1916 — на початку 1917 року. Незалежно від джерела виникнення, ці фактори мали спільний наслідок — зниження фактичного рівня заробітної плати робітників⁴.

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. с. 293-294.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 88.

³ Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава : Талком, 2023. С. 183.

⁴ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 61-62.; Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 89.

Безпосередні умови праці на виробництвах були важкими, зокрема і через низьку механізацію. На заводах Катеринославської губернії були механізовані не більше половини виробничих процесів, хоч і виконувались кваліфікованими робітниками без машин¹. У зимовий період умови праці в прокатних цехах металургійних заводів були надзвичайно важкими. Приміщення мали численні отвори й щілини, через які проходили сильні протяги, що створювало додаткову загрозу для здоров'я. Робітники, одягнені лише в легкі сорочки, працювали біля розпечених печей, обливалися потом, а потім миттєво опинялися в потоках крижаного повітря, що заходило через відкриті ворота, люки в даху або дірки в стінах. Такі різкі температурні контрасти спричиняли численні захворювання і значно ускладнювали фізичну працю².

На шахтах ситуація була ще гірше, так інженер Фенін, А. І. описував перше враження від шахти на яку влаштувався: “Перші мої враження від рудничного життя були досить важкі, Шахта № 19 з 1000-1200 робітниками, з великим штатом молодших службовців, зі старим зношеним обладнанням, мала на той час досить великий видобуток вугілля”³. Що у свою чергу демонструє чому механізація видобутку вугілля у 1913 р. становила лише 0,5%⁴. Оскільки навіть не механізовані шахти давали великий прибуток, від чого і не було необхідності підвищувати ефективність праці механізацією.

Крім того, шахтарі крім звичайних ризиків, характерних для промислового виробництва, постійно наражалися на специфічні загрози, притаманні саме гірничій справі. Серед них — небезпека обвалів, отруєння газами, тіснота підземних проходів, слабе освітлення, недостатня вентиляція, висока температура та вологість повітря. Усі ці фактори створювали підвищений рівень небезпеки для життя і здоров'я працівників шахт⁵. Також автори Історії робітничого класу УРСР крім вище перелічених небезпек

¹ Серый Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростовс. университета, 1971. С. 37.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 87.

³ Фенин, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага 1938. С. 44.

⁴ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 243.

⁵ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 55.

виділяли нещасні випадки через незадовільного устаткування шахт, від несправних шахтних підйомників та погане обладнання¹.

Така низька механізація призводила до виробничого травматизму. При чому, хоч на механізація на заводах була вищою ніж на шахтах проте травматизм був вищим. Значну частину робіт, які теоретично могли б бути автоматизовані, металурги змушені були виконувати вручну — зокрема, самостійно завантажувати доменні печі². Також до цих причин можна додати недбалість самих працівників. Рівень дотримання техніки безпеки, трудової дисципліни та якість виконання роботи значною мірою залежали від кваліфікації робітників і їхнього соціального походження, Оскільки працівники часто не мали належної підготовки до складніших технологічних процесів і не справлялися з підвищеним навантаженням³.

Хоч в радянській історіографії і стверджувалось, що капіталісти ні чого не робили з даними станом речей, як наприклад зазначав Нестеренко О. О.: “капіталісти зовсім не дбали про те, щоб створити найелементарніші умови для нормальної праці робітників; навпаки, вони робили все, щоб заощаджувати на умовах праці, підвищуючи цим норму прибутку”⁴. Проте дана теза оскаржується результатами дослідження Копань А. В., яка встановила, що металургійні заводи не шкодували грошей на медичне забезпечення, вартість лікування одного хворого становила в середньому 2,68 руб. на день, що було більше ні середній заробіток металурга⁵.

Підсумовуючи, слід вказати, що в умови праці робітників промислових підприємств Катеринославської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. були важкими через низьку механізацію на підприємствах та шахтах. Однак робітникам виплачували більш ніж достатню заробітку плату. Яка суттєво

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 144.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 90.

³ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 200.

⁴ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 76.

⁵ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 131.

залежала від галузі, кваліфікації працівника, сезонних коливань, рівня попиту на продукцію, економічних криз і загальної кон'юнктури. Проте для робітників важкої промисловості її вистачало аби прогодувати сім'ї в 5 осіб. Однак, початок Першої світової війни, серйозно похитнув такий стан речей, ціні на продукти зростали швидше ніж зарплати. Умовним стабілізатором виступали військові надбавки, заводські крамниці. Однак робітники все частіше і частіше починають вдаватись до страйків.

2.2. Страйковий рух

Для того аби краще розуміти страйковий рух, слід вказати на кількість робітників. Серед 9 українських губерній Російської імперії в Катеринославській було більше 150 тис. осіб, з яких 85 тис. були шахтарями, а 50 тис. металургами¹. Як вже зазначалось, відсоток робітників обох статей від загальної кількості жителів в 1898 р. становив всього 5 %². Хоч кількість робітників і була низькою, проте можна констатувати високу концентрацію їх в містах та селищах, що розвивались та утворювались навколо підприємств та шахт. Цю тезу підтверджують дані с. Горлівка, населення якої в 1902 р. складало приблизно 13 тис., а половина з них була як раз робітниками³. Що і впливає на великий вплив робітників на підприємства та міські адміністрації, так і уряд загалом. Оскільки страйкуючи робітники могли висувати не тільки економічні, а й політичні вимоги, що вкрай непокоїло останніх. Саме тому вони доволі часто працювали разом.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були поширеним явищем і ґрунтувалися на глибокій взаємозалежності. Їх посилювали низький рівень заробітної плати, незадовільні умови життя, обмежений доступ до освіти

¹ Голубоцький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. С. 250.

² Обзор Екатеринославской губернии за 1898 г. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. Арк. 67, 70.

³ Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. С. 76.

або повна її відсутність серед робітників, а також їхня не інформованість і неготовність до захисту власних трудових прав. Недостатній рівень виробничої культури, байдужість, зневажливе ставлення до праці власника, адміністрації та управлінців лише загострювали ситуацію, породжуючи непорозуміння, взаємну недовіру, конфлікти та страйки. Завдяки надлишку дешевої робочої сили підприємці не цінували працівників. І хоча згодом деякі власники заводів почали виступати за професійну підготовку кадрів та покращення умов праці, підвищення заробітної плати та поліпшення соціально-побутових умов відбувалося дуже повільно¹.

Також варто зазначити, що держава часто відіграла роль посередника у вертикальній комунікації між підприємцями та робітниками, з залучення Катеринославського губернатора, поліція і т. п. У середовищі робітників діяли агенти поліції та губернських жандармських управлінь². Так наприклад, Катеринославському губернаторові доповідали, на основі агентурних даних, про підготовку на Дніпровському заводі наприкінці лютого 1910 р. приуроченого до проведення в березні Всеросійського страйку. На заводі та шахтах Новоросійського Товариства в той же час, про загрозу страйку, через зниження зарплатні та хвилі звільнень робітників, інженерів, штейгерів, конторників, які попрацювали 10-30 років(див. Додаток 3). За якими також встановлювався нагляд, для перевірки чи не підбурюють вони своїх колишніх колег³.

Також слід вказати, що саме органи правопорядку висилали робітників за участь у страйку, оскільки вважали їх небезпечними, оскільки ті могли підбурювати робітників. Гарно це ілюструють дві справи, робітників, яких звільнили з заводу “Донецького Товариства залізобного та сталеливарного виробництва” за участь в січневому страйку 1907 р., оскільки одного

¹ Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. С. 204.

² Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари... С. 194-195.

³ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1074. Донесение департамента полиции, переписка с Екатеринославским и др. охранными отделениями, уездными исправниками, полицмейстерами о революционных социал-демократических организациях, о их выступлениях на фабриках, заводах г. Екатеринослава и о нелегальной литературе, обнаруженной полицией при обыске Никопольской библиотеки. Арк. 46, 48, 51.

уродженця Харківської губернії вислали на батьківщину а іншому уродженцю Катеринославської губернії, дали вибір куди його відсилати, а саме в місто Ставрополь¹. Оскільки в цих справах, не вказано, що саме завод їх надав інформацію про цих осіб, можна припустити, що жандармерія самостійно їх збирала. Саме тому, можна зробити припущення, що підприємства тільки звільняли робітників, а відзначаючи причину вказували не участь у страйку, а прогул. Це також підтверджується статистикою штрафів, що підрахував Володимир Куліков, з 1901 – 1914 рр. прогули складали 46% штрафів, решта 38 % порушення внутрішнього порядку та 16% пошкодження машин та брак продукції². Безпосередньо, за страйк ніхто не штрафував, тільки за прогул.

Одним із перших масштабних страйків в Катеринославській губернії почався 5 травня 1887 р., коли 1500 шахтарів Рутченківських копалень, не задоволені зарплатою почали страйкувати вимагаючи також звільнення штейгера, конторника й фельдшера. Вночі з 6 по 7 число страйкуючі розтрошили офіс компанії, вирушивши до Юзівського заводу, де страйк був розігнаний загоном майстрів з холодною зброєю, під час цього зіткнення 3 страйкуючих вбили, 15 поранили а 50 затримали. Вже 8 числа до міста прибув Катеринославський губернатор у супроводі двох військових батальйонів. У результаті були заарештовані близько 366 осіб, із яких 55 найбільш активних учасників страйку передали до суду, 91 людину вислали³.

Схожа ситуація сталася і на Дніпровському заводі, коли близько 2000 тис. робітників домагалися підвищення зарплатні та заміни деяких службовців заводу, на що дістали відмову та в березні 1888 р. та почали страйк. На що Катеринославський губернатор направив роту солдат на придушення страйку.

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 579. Дело Басове Петре, высланном из Екатеринославской губернии за участие в забастовке рабочих Донецкого завода Бахмутского уезда в январе 1907. Арк. 1-8.; ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 580. Дело о Глинском Иване, высланном из Екатеринославской губернии за участие в Январской забастовке рабочих Донецкого завода в Бахмутском уезде. Арк. 1-10.

² Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 204.

³ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр... С. 261.

Хоч страйк і було розігнано, проте частина вимог була виконана, а саме було призначено нового директора заводу¹.

Однак, найбільшим страйком другої половини ХІХ ст. був “холерний бунт”, який виділяється серед інших страйків. Оскільки майже не пов'язаний з організаційними проблемами, низькою зарплатнею на підприємстві. У промисловому регіоні Катеринославської губернії через велику концентрацію населення та незадовільні санітарно-побутові умови інфекційні захворювання, зокрема холера, стрімко поширювалися серед робітників. Також історик Чартерс Вінн, відзначає роль неврожаю 1891 р., що підняв ціни на продовольство для робітників². Переповнені холерні бараки та високий рівень смертності спричинили хвилю паніки, яка супроводжувалася численними чутками. Серед них — твердження, що недуга вражає виключно росіян і українців, а лікарі-євреї навмисно отруюють пацієнтів. 2 серпня 1892 року лікарі заводської лікарні зафіксували симптоми холери в дружини одного з робітників і наполягали на її госпіталізації до бараку, але сусіди, налякані плітками, чинили опір. Збурений натовп спершу збирався атакувати холерні бараки, але зрештою рушив до базарної площі, де, вигукуючи антисемітські гасла, почав громити єврейські крамниці та заклади³.

Була викликана сотня козаків, почалося утихомирення, спершу нагаями, потім зброєю. Але натовп, чинив опір, почав громити і розбивати крамниці. Було випущено в натовп 150 бойових набоїв, козаки, крім нагаїв, пускали в хід шашки, піки. Робітники відбивалися камінням, ломами, ціпками. Погром тривав усю ніч і на другий день і був зупинений за допомоги інших робітників. Надвечір прибули до Юзівки війська, яким вдалось стабілізувати ситуацію⁴. При чому постраждали не тільки євреї, з 168 жителів, що заявили про збитки 91 була євреєм. Страйкарі, не висували ніяких претензій. Хоч Юзівський завод і

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 150.

² Wynn Charters. Workers, strires and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. p. 117.

³ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 153-154.

⁴ Сурожский П. Край угля и железа. «Современник». 1913. № 4. С. 303.

зазнав збитків в 25 тис. руб., проте такі суми можна назвати малими, в порівнянні з 1,5 млн. збитків мешканців міста. Важливішим є те, що з того періоду в Юзівці постійно були розміщені війська, яких утримувало Новоросійське товариство¹.

Міжнаціональні конфлікти були не рідкістю, особливо це стосувалось кваліфікованих робітників яких запрошували працювати на місцеві заводи з інших країн, бельгійці, англійці і т. п. Гарним тому доказом є липневі заворушення в Костянтинівці 1900 р. Причиною конфлікту стало побиття декількома бельгійцями на підпитку двох російських робітників, які прийшовши до своїх казарм розповівши своїм товаришам пішли до з деякими з них до будинків, де жили бельгійці та поляки, та почали бити вікна, що призвело до чергової бійки, яку поліції вдалось припинити. Проте, наступного дня, декілька робітників почали збирати натовп, який кілька сотень людей з вимогами покарати бельгійців, та рушив до будинків де 9 числа сталася бійка та почали вибивати шибки, рами, двері. Далі натовп рушив громити, грабувати і підпалювати квартири та інших бельгійських робітників скляного заводу і заводської крамниці. Пізніше попрямувавши до колонії залізопрокатного заводу де погром продовжився до ранку 11 липня, нормальну роботу завод відновив тільки наступного. Загалом, робітники в колонії скляного заводу спалили одну двоповерхову казарму, будинок, вибили 1177 вікон і 123 віконних рам і розграбована заводська крамниця. В колонії залізопрокатного заводу спалено два одноповерхові і один двоповерховий будинки робітників вибили 400 вікон та 40 віконних рам. Збитки заподіяні погромом заводам та потерпілим бельгійцям оцінювались на суму до 100 тис. рублів. Приблизна кількість робітників, що брала участь становила близько 1000 осіб, з яких було затримано 115². Також варто відзначити, що проблеми з керівництвом чи вище за посадою, робітники вирішували не тільки шляхом страйків. Так у ніч на 27

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 264.

² ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 350. Дело о революционных выступлениях рабочих на заводах Донецкого общества, расположенных при станции Константиновке Бахмутского уезда. Арк. 42-47.

січня 1908 р. на заводі “Російський Провіданс” в механічному цеху старшому робітникові нанесли побої ломом, яка за висновком лікаря відноситься до розряду тяжких, розбита голова та зовсім перебиті кіткі руки. Той час як 17 осіб нічної служби стверджували, що нічого не бачили¹.

Що узгоджується з результатами дослідження Володимира Кулікова, згідно з якими 1895–1904 рр. Головною особливістю регіону були конфлікти з іноземними робітниками у яких заробітна платня була вище. Найчастіше ж трудові конфлікти були спричинені вимогами, пов’язаними із заробітною платою а саме 51 %, 15 % це вимоги врегулювання тривалості і розпорядок робочого часу, через незгоду із соціальними виплатами 4 %, через виплату заробітної плати низькою якістю товарів у корпоративних крамницях 3 %, з вимогами поліпшити житлові умови чи ціни на них 3%².

В 1901 р. відбулось ряд страйків в Бахмутському повіті головними вимогами робітників були підвищення зарплатні чи організаційні проблеми. 8 березня в Горлівці в наслідок страйку, який розпочався через непорозуміння, зі сторони робочих, під час оголошення нового пільгового тарифу на проїзд до батьківщини. В наслідок страйку розбили вікна в трьох продовольчих крамницях, в поліцейській частині, у двох будинках службовців та заявлено про часткове розграбування в продовольчому магазині. 13 березня 700 робітників вийшли страйк на шахті “Дагмара” Содового заводу, з вимогою підняття зарплатні. 18 травня на іншій шахті Содового заводу почався страйк з вимогою підняття зарплатні. 11 грудня на вугільній шахті Ауербаха почався страйк через несвоєчасну видачу зарплатні, через що робітники розбили вікна у конторі шахти, розграбували магазин та квартири деяких торговців, загальна сума збитків оцінувалась в 20 тис. рублів³.

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 910. Дело о Максиме Коновалове, обвиняемом в нанесении ран рабочему Михаилу Андрущенко на заводе “Русский провиданс” в г. Мариуполе. Арк. 1.

² Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 267-268.

³ ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Спр. 2. Донесение, рапорта и переписка с ЕГЖУ, фабричным инспектором Харьковского фабричного округа, приставом Брянской части г. Екатеринослава и других о забастовках рабочих, распространении прокламаций Екатеринославского Комитета РСДРП на заводах Екатеринославской губернии. Арк. 20.

У грудні 1903 р. почався дводенний страйк на Дніпровському заводі, через нововведення з нарахування заробітної платні, що не влаштувала робітників. Підчас страйку робітники пограбували магазин спалено декілька будівель. Для припинення страйку адміністрація дала обіцянку підвищити механізацію виробництва для збільшення прибутку. Після припинення страйку у робітників відбулись обшуки та було заарештовано 92 особи¹.

За твердженням Нестеренко О. О. промислова криза та безробіття не послабили робітничий рух, а навпаки посилила та від економічних вимог робітники вимог почали переходити до політичних². Проте про період до 1903 р. Володимир Куліков робить висновок, що усі трудові конфлікти мали виключно економічний характер. А політизація починається з 1905 р.³ З чим можна погодитись, проте страйки з економічними вимогами все ще займали значну їх частину. Всього в 1905 р. в українських губерніях Російської імперії страйкувало 96 тис. робітників з яких 62 тис. брали участь в страйках в Катеринославській губернії⁴.

Так в січні 1905 р. робітники Нікополь-Маріупольського заводу, обравши 20 представників пред'явили наступні вимоги: надання безкоштовних квартир для робітників, принаймні, хоча б тимчасово, через незначні нині заробітки; в разі відмови розподілити ціни на оренду більш рівномірно щодо величини квартири; підвищення зарплати для робітників мартенівського відділу, за рахунок звільнених, через зупинку 3-ї мартенівської печі; зменшення ціни вугілля, яке купується для опалення та зменшення їх висоти; не стягувати робітників плату за псування дверних замків, втрату ключів, розбиті шибки; влаштувати вентиляцію та їдальню в механічному цеху; побудувати теплі вбиральні у всіх цехах. Виборним робітникам директор повідомив дати

¹ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 155-156.

² Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. С. 182.

³ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 270.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 305.

відповідь через 5 днів, та заявив, що всі вимоги робітників, будуть задоволені, за винятком безкоштовних квартир та зменшення плати за псування дверей і т. п.¹ Які ймовірно були виконані.

1 липня 1905 р. розпочали страйк 1200 робітників заводу “Російський Провіданс”, через що зупинилось все виробництво. Та заявили, що зупинили роботу через відсутність підвозу води та льоду. Під час перемовин висунувши вимоги покращення їх економічного побуту. Пізніше, 2 числа закликали з солідарності вийти на страйк і інших робітників заводу, допоки їх вимоги не будуть виконані. Паралельно з цим, 2 липня 500 робітників залиши роботу робітники Нікополь-Маріупольського заводу. Та зібрали з кожного цеху представників для встановлення загальних вимог. 3 липня під час перемовин з окружним інженером маріупольського гірничого округу, останній їм заявив, що всі їх вимоги не можуть бути виконані. Ввечері того ж числа страйкуючи обох заводів зібрались на площі біля заводу “Російський Провіданс” вигукуючи, що спільними зусиллями вони зможуть змусити заводоуправління виконати вимоги. Проте 4 липня кількість страйкуючих стала зменшуватись, а на Нікополь-Маріупольському заводі робітники пред’явили 40 вимог до керівництва, на що те заявило, що при невиході на роботу страйкуючих 5 числа вважатиме їх звільненими. “Російський Провіданс” пішло, що далі та виставило оголошення про звільнення всіх робітників, навіть тих хто не брав участь у страйку та прийом нових робітників. На наступний день Нікополь-Маріупольський завод відновив роботу, а “Російський Провіданс” прийняв назад на роботу більшість робітників, окрім 105 осіб, які були найбільш активними під час страйку, чим і закінчився страйк². Що ймовірно пізніше, призвело до спроби 200 робітників проникнути на завод “Російський Провіданс”, що і вдалось невеликій кількості. Проте, їх негайно вигнали, не

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 488. Дело о забастовке рабочих на заводе "Русский провиданс" и других выступлениях в г. Мариуполе. Арк. 2.

² ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 488. Дело о забастовке рабочих на заводе "Русский провиданс" и других выступлениях в г. Мариуполе. Арк. 9-13.

встигнувши причинити шкоди заводу. В наслідок сутички було поранено 2 поліцейських¹.

24 травня 1906 р. вийшли на страйк 800 шахтарів шахти № 1 “Товариства Південноросійської кам’яновугільної промисловості” поблизу Горлівки пред’явивши наступні вимоги: виборні робітники для перемовин мають бути недоторкані; скасувати контрольні пункти зняття заборони на прохід через надшахтну будівлю; доступ до питної води на під землею; без розслідування причин не писали штрафи; випуск з шахти має бути без вимоги записки від десятника, як прийшов мокрий шахтар одразу випускати, для сухих коли збереться необхідна кількість людей; ремонт квартир робітників за рахунок контори; відміну вирахунку за кожного робітника в день відмінити, доставка вугілля та води безкоштовна для робітників; звільнити завідувача шахти. На що адміністрація здебільшого погодилась, окрім останніх двох пунктів та дозвіл на прохід через надшахтну будівлю. Зрештою 27 травня страйк припинили коли прохід дозволили. Що призвело до втрати 20000 пуд. вугілля².

Найбільшим збройним виступом робітників до 1917 р. було Горлівське повстання 16-17 грудня 1905 р., яке почалося з конфлікту між військовими та робітниками під час перемовин з адміністрацією з приводу покращення умов праці. Страйкарі почали розсилати телеграми для отримання підкріплень з різних осередків революційного руху. Вже 17 часу озброєні робітники напали на військові казарми. Через що було вбито декілька десятків робітників 500 заарештовано, загинуло 3 солдатів та 20 поранено. Однією з особливостей цього повстання є те що воно заздалегідь організовано в основному політичними силами³. За твердженням американського дослідника Чартерса Вінна розгром Горлівського повстання деморалізував весь революційний рух на Донбасі, жодних великих збройних зіткнень не відбулося⁴. В 1908 р. деяким із

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 489. Дело о забастовках рабочих на заводе “Провиданс в Мариупольском уезде”. Арк. 18.

² Горно-заводский листок. 1906. № 26, 27. С. 8596.

³ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 272-273.

⁴ Wynn Charters. Workers, strikes and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. p. 251.

затриманих винесли наступні вироби: до страти через повішення 32 людини; до безстрокової каторги 20; каторга на 8 років для 6 осіб; каторга на 6 років 12; каторга на 4 роки 25 людей; до каторги на 2 роки та 8 місяців 5 учасників; решту виправдали¹.

Після революції 1905-1907 р. активність страйкового руху значно впала і повільно зростала до початку Першої світової війни. Через, що робітники перейшли до індивідуального терору. Так в 1906 р. було скоєно невдалий замах на англійця та механіка Юзівського заводу Чемберса, який тільки отримав поранення у плече, також нападники кинули в нього 2 саморобні вибухівки, що не завдали шкоди, нападників не вдалось затримати². У ніч на 27 січня 1908 р., на заводі “Російський Провіданс” в механічному цеху, старшому робітникові, робітником того ж цеху завдано побоїв ломом, за висновком лікаря які відносяться до розряду тяжких ушкоджень. Розбито голову і зовсім перебито кістку руки. Під час нанесення побоїв на заводі також перебувало 17 інших робітників нічної зміни, які заявили, що нічого не бачили і не чули. Що може говорити про змову між ними його побити за його суворість на роботі³.

Проте це не означає, що страйків в довоєнний період не було. Один з перших підйомів страйкового руху стався після 1912 р. та спричинений значним економічним підйомом, який спостерігався в роки перед Першою світовою війною⁴. За твердженням укладачів “Історія робітничого класу УРСР” в першій половині 1914 р. найбільше економічних страйків було саме в Катеринославській губернії — 19. Найбільшими були квітнево-травневий страйк Петровського заводу, на який вийшло 9 тис. металургів та дводенний страйк 4 тис. робітників Донецько-Юр’ївського металургійного заводу в

¹ Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. С. 78-79.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 158-159.

³ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 910. Дело о Максиме Коновалове, обвиняемом в нанесении ран рабочему Михаилу Андрущенко на заводе “Русский провиданс” в г. Мариуполе. Арк. 1.

⁴ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 274.

лютому. Та за ствердженням укладачів “Історія робітничого класу УРСР”, обидва підготовлені під керівництвом місцевих, політичних організацій¹.

Саме тому слід поговорити про останній більш детально. 7 лютого 1914 р. оскільки на страйк вийшло 3,5 тис. робітників, а не 4. Також характерним є твердження в газеті “Утро” від 11 лютого 1914 р., де стверджували, що вийшло на страйк 6 тис. робітників, що спростовує Слов’яносербський справник спростовує та стверджує, що робітників, що вийшли на страйк було не більше 3,5 тис.² Що демонструє проблему, що про більшовицькі та про робітничі газети могли перебільшувати масштаби страйків, які висвітлювали.

Робітники різних цехів під час закінчення нічної зміни та виходу ранкової о 6 годині почали страйк та висунули наступні вимоги: аванс має видаватись 1 числа а зарплата 15; ввічливе поводження зі сторони адміністрації; лазня та їдальня має бути в кожному цеху; обідня перерва повністю та у всіх цехах; один прогульний день штрафу не має бути; теплі вбиральні в кожному цеху; відпрацювавши рік робітник має мати один місяць відпустки з збереженням заробітку; за страйк ніхто не має постраждати і всім сплатити повністю; на контрольних воротах не обшукувати робітників; поденна плата не менше 1 рубля; під час ходу машини ніяких ремонтів не повинно проводитися. Характерним є те, що Катеринославський губернатор назвав вимоги безумовно нахабними та наказав Слов’яносербському справнику прийняти всі міри до виявлення підбурювачів страйку. Проте 8 лютого заводоуправління пішло на зустріч стосовно видачі авансів і заробленої плати, у всьому майже іншому відмовило, тому всі страйкуючи приступити до робіт і більше порядок не порушувався. Та це не завадило 13-17 березня заарештувати 16 робітників за підбурювання до страйку³.

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 413-414.

² ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1263. Дело о революционном выступлении рабочих на Юрьевском металлургическом заводе в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии. Арк. 14, 16, 17.

³ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1263. Дело о революционном выступлении рабочих на Юрьевском металлургическом заводе в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии. Арк. 5-9, 22, 23

В перші декілька місяців Першої світової війни страйків практично не було. Кирьянов Ю. І. стверджує, що це пов'язано з хвилею “патріотизму” та відносно пристойні заробітні плати на підприємствах, що виконували оборонні замовлення. Перші страйки почали виникати після жовтня 1914 р. проте не були масовим явищем, аж до весни 1915 р., коли почало більше відчуватись подорожчання продуктів та спроби підприємців внести зміни в оплату плаці та розпорядок¹. В травня 1915 р. на декілька годин зупинили роботу 1000 робітників одразу трьох цехів, механічного, електричного та прокатного цехів Петровського заводу, через запровадження нового розпорядку, чії вимоги були виконані відмінивши новий розпорядок².

Також варто вказати, що участь більшовиків в робітничому русі в період Першої світової війни в радянській історіографії суттєво перебільшена. Так автори “Історії робітничого класу УРСР” вказували: “Незважаючи на суворий поліцейський режим воєнного часу, робітники, керовані більшовиками, все рішучіше виступали на боротьбу проти війни і капіталістичної експлуатації”³. Показовим випадком є страйк на Дніпровському заводі, в с. Кам'янське 14-17 липня 1915 року. Коли близько 200 робітників листопрокатного відділення вийшли на страйк з вимогами підняти зарплату на 30%, пояснюючи це тим, що працюють не більше 17 днів у місяць, через нестачу сировини, а зарплатні не вистачає на життя. Що в підсумку призвело до підвищення зарплатні для робітників різних категорій, а для працівників листопрокатного відділення встановило додаткову доплату, при якій якщо в місяць число робочих днів зменшувалось через причини, що не залежали від заводууправління та робітників. Розмір надбавки збільшувався, наприклад при 10 днях отримували надбавку в 25%, при 15 отримували 8%, а при 20 вже її не отримували. Однак найцікавішим є те, що губернатор Катеринославської губернії в документі до начальника Гірничого Управління Південної Росії, стверджував, що цей страйк

¹ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. С. 222-223.

² Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 160

³ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 447.

виник без жодного впливу та участі в ньому партійного елементу. На зазначеному заводі з окремих діячів Р.С.Д.Р.П. залишилися лише ліквідатори, для яких страйк став повною несподіванкою¹.

Загалом робітники та підприємці часто знаходили компроміс. 19 квітня 1916 р. розпочався страйк одразу на декількох шахтах “Південноросійського Товариства кам’яновугільної промисловості”. Головною вимогою було прибавка до зарплатні в 50% через все прогресуючого збільшення цін на продукти першої необхідності, на шахтах № 8 і №5, додаткового виставили ряд вимог, що стосуються внутрішніх розпорядків дня. Перемови управління товариства з робітниками не призвели до бажаного результату, навіть при те, що вони погодились підняти зарплатню для робітників на поверхні на 20%, і 30% для підземних робітників. Страйкуючі і надалі наполягали на надбавці в 50%. Саме тому, 26 квітня перемовини з робітниками вів Катеринославський губернатор, запропонувавши приступити до робіт за умови, що правління Товариства підвищить зарплатню на 30%. Що і було зроблено 30 числа. Також місцевий гірничий інженер зібрав інформацію про збільшення цін та зарплат в порівнянні з 1914/1915 рр., так ціни на борошно збільшились на 40%, крупа на 92%, рис 75%, масло соняшникове на 87%, цукор 96%, м’ясо 81%. Зарплати шахтарів цих шахт, за цей же період зросли всього в межах 16,3–30%, зростання зарплати з новою надбавкою вже становитимуть від 55–69%. А для працівників коксових печей підвищення становило 30-44%, з веденням нової надбавки підвищення сягнуло 69-87%. Також Товариство для покращення умов робітників вирішило відкрило продовольчий магазин для продажів продуктів першої необхідності, за участі уповноважених від робітників. Продукти в якій, мали б продаватись виключно працівникам товариства за собівартістю².

5 липня 1916 р. робітники, в кількості 5131 чоловік, заводу “Товариства Російських Машинобудівних заводів Гартмана” вийшли на страйк з вимогами

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1296. Дело о забастовке рабочих Днепровского завода в селе Каменском Екатеринославского уезда, 16 июля–25 декабря 1915 г. Арк. 3, 4, 7, 8.

² ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 2. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Южно-Русского днепровского металлургического общества, угольных шахтах Горловского и Щербиновского районов Бахмутского уезда. Арк. 1, 2, 3, 18, 20, 34.

підвищення зарплатні, на підприємстві залишились працювати невелика кількість робітників та військовополонених в кількості 300 осіб. В той самий день керівництво заводу виставило оголошення, що робітники, які не приступлять до робіт до 8 липня, будуть остаточно звільнені, паралельно з цим відбулись арешти 15 робітників та 78 відправлено до війська. Саме тому вже 8 липня для перемовин з представниками робітників прибув Катеринославський губернатор і запропонував їм стати на роботу, запропонувавши заводоуправлінню організувати продовольчий магазин та обіцяв клопотати про повернення військовозобов'язаних, взятих 7 і 8 липня для відправки у війська. Після виконання останнього пункту, ще відбувались перемовини для підвищення зарплатні, після їх успішного завершення 18 липня робітники приступили до роботи, а 21 числа було опубліковано оголошення про додаткові надбавки, з збереженням попередніх. Пізніше на заводській нараді від 12 серпня 1916 р., де розглядались причини страйку на заводі, було визнано, що основною причиною цього страйку були ненормальні відносини між керівництвом заводу та робітниками¹.

Проте, це не означає, що всі страйки закінчувались успіхом. Підприємства задовольняли вимоги робітників коли в них була можливість. Так 6 серпня 1915 р. робітники Мартенівського цеху Донецко-Юр'ївського заводу звернули до начальника цеху з проханням збільшення заробітної плати 10 копійок на рубль, пояснюючи підвищенням цін та попросили дати відповідь через три дні, тому вже 9 числа під час нічної зміни робітники вказаного цеху в числі 44 осіб заявили своєму начальнику, що якщо не буде прохання задоволено, то вони залишать роботу, на що їм було відмовлено і вони пішли додому, однак для продовження робіт Слов'яносербський повітовий справник наказав заарештувати цих робітників і відправити на місце роботи, де ті почали працювати під наглядом городових до ранку. Тоді ж наступна зміна пришла нормально. Тоді ж відбулись переговори окружного інженера луганського

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 12-19, 22-35.

Гірського Округу з виконуючим обов'язки директора заводу, який також попросив врегулювати проблему заробітної плати робітникам. На що в. о. директора заявив що з цим згоден і незабаром матиме доповідь на цю тему для керівництва Акціонерного Товариства, яке виступало проти збільшення заробітної плати робітникам мотивуючи тим, що вартість праці в інших заводах не вище, ніж на Юр'ївському заводі, крім того, товариство не вбачало можливості підвищення зарплатні через те що підприємство нормально не працювало через нестачу сировини в 20-30% та до 15% невиходу робітників на роботу. Надалі страйк припинився та ніяких заворушень не спостерігалось¹.

Гарним Прикладом, лише часткового заводоуправління вимог робітників є інший страйк на Дніпровському заводі. З ранку 1 квітня 1916 р. робітники котельного відділення, приблизно 450, заявили вимогу збільшення заробітної платні, на що отримали відмову. Вже 4 квітня 1916 р. відбулась зупинка більшості відділень. 5 квітня страйкуючих налічувалось близько 3,5 тисяч. У більшості випадків заявлялися вимоги про збільшення заробітної плати із полишенням роботи. У деяких випадках заявлялося про страйк із солідарності з котельним відділом для підтримки його і попутно своїх вимог. 13 квітня, завод працював виключно за рахунок нечисленних військовополонених. До вимог підняття зарплатні, додалися вимога введення 8 годинного робочого дня².

Володимир Куліков наводить дані про загальну кількість страйкуючих за весь період в 7 тис. Стверджуючи, що Після тривалих переговорів і підвищення зарплати деяким металургам 29 квітня робітники повернулися на роботу, а завод став знову випускати продукцію. Проте, кілька десятків робітників були заарештовані, а 360 страйкарів відправили на фронт³. Виявляючи причини страйку, адміністрація заводу встановила, за даними споживчої крамниці при заводі, що ціни на продукти першої необхідності, за час війни підвищилися в

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1299. Дело о забастовке рабочих на Донецко-Юрьевском заводе, 13 июля–14 августа 1915 г. Арк. 2, 5, 6, 7.

² ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Металлургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 30-35.

³ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 274.

середньому на 43,3%. В той самий час, як підвищення заробітної плати відбулося за заявою заводоуправління всього на 42%. І це з урахування того, що як правило в таких крамницях, ціни були найнижчі. Тобто, здороження життя робітника явно перевищувало цифру в 43,3%¹. Пізніше адміністрація підрахувала більш детальну цифру здороження витрат на один день для одного робітника складало 44,35 % (див. Додаток Ж).

Напередодні страйку травневого страйку 1916 р. на Нікополь-Маріупольському заводі, заводоуправління вже робило надбавки до зарплатні з 31 жовтня 1915 р. та 28 квітня 1916 р. зобов'язалось відкрити продовольчу крамницю виключно для працівників підприємства за участю 10 виборних представників від цехів. Також керівництво ініціювало збір коштів на подарунки на Великдень для солдатів та запропонувало взяти участь у цьому і робітникам. Робітник мартенівського цеху на прізвище Губарев проводив агітацію серед робітників проти цього рішення та 7 травня був одним із обраних робітників для перемовин про збільшення зарплати. Проте, 9 травня він був арештований за вище зазначену агітацію. Тому робітники відповідного цеху сприйняли це так наче причиною арешту був той факт, що він був їхнім представником, через що вони почали загальний страйк з вимогами його звільнити, поновити звільнених з мартенівського цеху та підняти зарплату на 60%. Перші дві вимоги були задоволені². Проте керівництво не могло ще більше збільшувати зарплату(див. Додаток Є). Проте, за даними Копань А. В. страйк був жорстоко придушений, за допомогою військових³.

Інколи робітники могли взагалі не з'являтися на роботу, особливо після свят. На деяких шахтах "Російсько-Бельгійського металургійного товариства" після святкування Пасхи 1916 р. робітники не вийшли на роботу через, що на 4 видобуток зупинився повністю. Діяльність коксових та доменних печей не

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Metallургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 10-11.

² ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Марипольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 1-11.

³ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. С. 161.

зупинилась завдяки запасам вугілля, хоча і в скороченому вигляді. На шахті “Веровського” замість 40 печей працювало тільки 10, а на заводі з 240 тільки 120. Через що керівництву прийшлося звертатись до Уповноваженого по Паливу, від якого була отримана депеша, що їм призначено для нас по 60 вагонів коксового вугілля щодня, а всього 180 вагонів, що дало можливість підтримати безперервну роботу коксових та доменних печей. Ситуацію вдалось стабілізувати тільки 1 травня коли на роботу вийшли всі робітники¹.

Також часто ставались випадки коли робітники не виходячи на страйк домагались компромісу з заводоуправлінням шляхом перемовин. Так 23 квітня 1916 р. між директором заводу та представниками робітників відбулись перемовини. На яких робітники вимагали: підвищення зарплатні на 30% для тих хто заробляє 100 руб. на місяць та 20% для тих хто заробляє більше; ряд організаційних проблем, як наприклад, ненормальне розподілення роботи в полірувальному відділенні, через що робітники можуть заробляти нерівномірно в діапазоні від 130 руб. до 18 руб. на місяць; виразили свої побоювання про зниження зарплатні в літній період. На що була дана наступна відповідь: що в попередній рік завод підвищив зарплатню від 35 до 130%, через що підвищення зарплатні відбудеться, але для лише деяких робітників, а ті хто не задовлений безперешкодно може перейти на інший завод. Зарплатню збільшили для чорноробів чоловіків до 1 руб. 20 к. на день, для жінок до 1 руб., для робітників, що отримують до 3 руб. додано 30%, от 3 до 5 руб. додали 20%, а для тих хто заробляє більше 5 руб. на 10%. Інші ж організаційні вимоги були виконані².

Відповідно, аналіз страйкового руху засвідчив, що страйки були важливим інструментом боротьби робітників за свої соціально-економічні права та вкрай рідко на теренах Катеринославської губернії для досягнення політичних вимог. З представлених страйків жоден не мав чітких політичних

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Metallургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 16, 35, 36.

² ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Metallургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 27, 28, 32.

вимог, тільки інколи були ознаки їх організації політичними силами, та часто закінчувались компромісом між робітниками та підприємствами. Хоч страйки не рідко стикались з репресивною реакцією з боку влади, арешт, висилка, в роки війни мобілізація, з боку підприємств звільнення та штрафи. Проте, все одно частина вимог виконувалась. Оскільки звичайний розгін не вирішував першопричин чому робітники ризикували виходити на страйк та ризикувати своєю посадою, а підприємства не мали змогу весь час фінансувати поліцію та звільняти робітників. Так як на їх місце придуть інші з такими ж проблемами і страйк повториться. Саме тому вивчення страйкового руху дає підстави стверджувати про його важливу роль у формуванні трудових відносин в українському суспільстві.

ВИСНОВКИ

Дослідження охопило як визначення економічного розвитку деяких підприємств так і соціально-економічні умови праці, динаміку страйкового руху, а також способи реагування адміністрації підприємств і влади на прояви соціального протесту.

Російська імперія після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. встала на шлях реформування з метою наздогнати інші країни. Через що почала впроваджувати ряд дій для розвитку промисловості. Що значним чином вплинуло на Катеринославську губернію перетворивши її в один із провідних промислових центрів імперії.. Що стало можливо завдяки наявності природних ресурсів залізної руди, кам'яного вугілля. Вигідним географічним розташуванням біля узбережжя Азовського моря. Значним внеском іноземний капіталу, особливо бельгійських, французьких та англійських промисловців. Які розбудували найрозвиненіші галузі економіки металургію, вугільну промисловість. Сформувавши новий суспільний прошарок – робітників

Дослідження показало, що період швидкого промислового розвитку в 1880-1890-тих рр., перервала Економічна криза початку ХХ ст., яка хоч і збанкрутувала “Російський Провіданс” та Донецько-Юр’ївський заводи, та малим підприємствам вугільної промисловості. Головним чином зруйнувала репутацію регіону як прибуткового та надійного місця для інвестування. Що значним чином вплинуло на подальший економічний розвиток регіону, уповільнивши його. Оскільки навіть попри кризу заводи та шахти підтримували фінансування соціальної інфраструктури шкіл та церков і в подальші роки під час Першої світової війни.

Після декількох років уповільнення економічного розвитку напередодні Першої Світової війни економічний розвиток почав прискорюватись. Проте, цього не вистачило, оскільки в перші місяці війни почались з’являтися ряд серйозних проблем, яка попри зусилля уряду погіршувались. Великий дефіцит

вугілля недостатній розвиток інфраструктури, залізниць, що призвело до того, що багато підприємств просто не могли транспортувати товар та сировину.

Також слід відмітити і соціальні проблеми: низьку зарплату, важкі умови праці, через низьку механізацію шахт та заводів регіону. Значне здороження продуктів в період Першої Світової війни, ціни на які зростали швидше ніж зарплати. Що призводило до активізації страйкового руху. Дослідження значної кількості страйків регіону показує, що головною вимогою робітників було підвищення зарплатні, вирішення деяких організаційних проблем. Та, що хоч і радянська історіографія намагалась героїзувати робітників та демонізувати промисловців, проте під час перемовин вони часто доходили до спільного компромісу, в деяких окремих випадках чисто шляхом перемовин, коли заводоуправління було спроможне виконати, хоча б частину вимог. Нечасто вдаючись до схожих практик боротьби зі страйками шляхом локдауну, закриття підприємства, звільнення всіх робітників та найм більшості назад, окрім найбільш активних.

Сам компроміс між ними, можна пояснити серйозною взаємозалежністю робітників та підприємств. Оскільки чим довше продовжувався страйк тим більше втрачало обидві сторони. Загрожуючи для перших звільненням, арештом мобілізацією. А для підприємств це втрати великої кількості сум від зупинки виробництва чи видобутку та потенційним руйнуванням заводського майна, в разі заворушень. Що призводило до небажаних додаткових витрат.

Саме тому на підставі аналізу промисловості Катеринославської губернії, як комплексу з великої кількості підприємств, які наймали робітників. Можна зробити висновок, що відносини між ними не були такими поганими, як зображує радянська історіографія. А робітники важкої промисловості, яка переважала в регіоні, отримували в рази більше ніж робітники харчової промисловості та селяни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Башкина В. Я., Сумишин Ю. С., Поболелов А. И. Привет из Луганска. История Луганска на почтовых открытках. Луганськ : "Максим", 2007. 125 с.
2. Горно-заводский листок. 1903. № 23. С. 6351–6354. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2810> (дата звернення: 31.10.2024).
3. Горно-заводский листок. 1906. № 26, 27. С. 8587–8598. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/5502> (дата звернення: 30.11.2024).
4. Горно-заводский листок. 1906. № 33. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/5ce1d750-7aa8-48df-b476-1ca400466174> (дата звернення: 30.11.2024).
5. Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14785–14789. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2812> (дата звернення: 28.11.2024).
6. ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1074. Донесение департаменту полиции, переписка с Екатеринославским и др. охранными отделениями, уездными исправниками, полицмейстерами о революционных социал-демократических организациях, о их выступлениях на фабриках, заводах г. Екатеринослава и о нелегальной литературе, обнаруженной полицией при обыске Никопольской библиотеки. Арк. 635.
7. ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1263. Дело о революционном выступлении рабочих на Юрьевском металлургическом заводе в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии. Арк. 27.
8. ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1296. Дело о забастовке рабочих Днепровского завода в селе Каменском Екатеринославского уезда, 16 июля–25 декабря 1915 г. Арк. 8.
9. ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1299. Дело о забастовке рабочих на Донецко-Юрьевском заводе, 13 июля–14 августа 1915 г. Арк. 7.

- 10.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 350. Дело о революционных выступлениях рабочих на заводах Донецкого общества, расположенных при станции Константиновке Бахмутского уезда. Арк. 48.
- 11.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 488. Дело о забастовке рабочих на заводе "Русский провиданс" и других выступлениях в г. Мариуполе, 1 июль–10 августа 1905 г. Арк. 61.
- 12.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 489. Дело о забастовках рабочих на заводе "Провиданс в Мариупольском уезде". Арк. 85.
- 13.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 579. Дело Басове Петре, высланном из Екатеринославской губернии за участие в забастовке рабочих Донецкого завода Бахмутского уезда в январе 1907. Арк. 8.
- 14.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 580. Дело о Глинском Иване, высланном из Екатеринославской губернии за участие в Январской забастовке рабочих Донецкого завода в Бахмутском уезде. Арк. 10.
- 15.ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 910. Дело о Максиме Коновалове, обвиняемом в нанесении ран рабочему Михаилу Андрущенко на заводе "Русский провиданс" в г. Мариуполе. Арк. 7.
- 16.ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Спр. 2. Донесение, рапорта и переписка с ЕГЖУ, фабричным инспектором Харьковского фабричного округа, приставом Брянской части г. Екатеринослава и других о забастовках рабочих, распространении прокламаций Екатеринославского Комитета РСДРП на заводах Екатеринославской губернии. Арк. 119.
- 17.ДАДО. Ф. 23, Оп. 1. Спр. 3. Переписка с Екатеринославским губернатором, окружным фабричным инспектором Харьковского фабричного округа о незаконных действиях чинов полиции и об ассигновании дополнительных средств на поддержание полиции в Бахмутском уезде. Арк. 16.
- 18.ДАДО. Ф. 259, Оп. 1. Спр.1. Годовой отчет за 1916 г. и материалы к нему. Арк. 157.

- 19.ДАДО. Ф. 463, Оп. 1. Спр. 12. Сводные нормы, расхода материалов и расценки на изготовление продукции при сметных и действительных ценах на 1913/1914 операционный год. Арк. 124.
- 20.ДАДО. Ф. 469, Оп. 1. Спр. 38. Протоколы введений городской управы, штатное расписание, положение о порядке несения службы рабочими и служащими городской управы, доклад ревизионной комиссии о работе управы, сведения об экономическом развитии губернии. Арк. 65.
- 21.ДАДО. Ф. 634, Оп. 1. Спр. 6. Копии циркуляров и инструкций министерства торговли и промышленности о порядке ведения делопроизводства на заводах, о заключении договоров и сделок, о правилах правительственного надзора на промышленных предприятиях и по другим вопросам. Арк. 30.
- 22.ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Metallургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 39.
- 23.ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 2. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Южно-Русского днепровского металлургического общества, угольных шахтах Горловского и Щербиновского районов Бахмутского уезда. Арк. 44.
- 24.ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколы, донесения о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 52.
- 25.ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 15. Копии протоколов заседаний правления и ревизионной комиссии общества, таблица стоимости изготовленной продукции, переписка с акционерными обществами "Гвоздь", "Проволока" о заключении торговых соглашений, свое временной уплате за выполненные заказы и по другим вопросам. Арк. 102.
- 26.ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 28. Переписка с центральным военно-промышленным комитетом, управлением уполномоченного председателя особого совещания по обороне государства по Екатеринославскому району, акционерным обществом "Проволока" и другими организациями о заготовке

- сырья, выполнении заказов на проволоку и ведомости для обозначения цен на продукцию завода. Арк. 210.
27. Докладъ Комиссии ХХІХ Съѣзду горнопромышленниковъ юга Россіи по 3-у, 4-у и 5-у вопросам программы. Харьков : Типографія и литографія Зильберберга, 1905. 207 с.
28. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. 292 с.
29. Каменноугольная промышленность Россіи въ 1914 году. Вып. I. ежемесячная статистика. Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи. 1915. № 599. 167 с.
30. Колекція поштових листівок з видами Катеринослава початку ХХ століття. 2021. 509 с. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=26> (дата звернення: 25.09.2024).
31. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. Екатеринослав: Губернская Земская Типографія, 1890. 142 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=199> (дата звернення: 16.10.2024).
32. Обзор Екатеринославской губернии за 1890г. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1891. 149 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=209> (дата звернення: 16.10.2024).
33. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Екатеринослав: Типо-Литографія Губернского Правления, 1892. 192 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=245> (дата звернення: 16.10.2024).
34. Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Екатеринослав: Типо-Литографія Губерн. Правления, 1894. 94 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=256> (дата звернення: 16.10.2024).
35. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1895. 92 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=204>. (дата звернення: 15.11.2024).

36. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. 109 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=206> (дата звернення: 18.10.2024).
37. Обзор Екатеринославской Губернии за 1903 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления,, 1904. 105 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=210> (дата звернення: 17.10.2024).
38. Отчет Совета Съезда XXXXI Съезду горнопромышленников юга России за 1915-1916 отчетный год,. Харьков : Типография Б. Бенгисъ, 1916. 189 с.
39. Фенин, А. И. Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.). Прага 1938. 176 с. URL : <https://www.donmining.info/2017/12/fenin-vozpominaniya-ingenera.html> (дата звернення: 29.10.2024).
40. Khrushchev Remembers. Boston : The Glasnost Tapes, 1989. 219 p.
41. Villari, L. Russia under the Great Shadow. London. 1905. P 330. URL : <https://archive.org/details/russiaundergreat00vill/page/330/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 29.10.2024).
42. Байкєніч Д. Військовополонєні Першої світової війни на території Луганщини. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjijskiej – przeszłość i terażniejszość. 2015. № 4. С. 128–137. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Baikienich_Dmytro/Viiskovopoloneni_Pershoi_svitoi_voiny_na_terytorii_Luhanschyny/ (дата звернення: 09.10.2024).
43. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 320 с.
44. Ван дер Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения. Социальная история. Ежегодник. 2000. С. 206–216.
45. Винар Б. І. Економічний Колоніалізм в Україні. Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1958. 184 с.

- 46.Водотика Т. С. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ : "Кліо", 2018. 240 с.
- 47.Волониць В. С., Новікова С. В.. Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на початку XX ст. Грані. 2013. № 12. С. 89-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2013_12_17 (дата звернення: 15.11.2024).
- 48.Голубоцький В. Економічна історія Української РСР. Київ : «Вища шк.», 1970. 294 с.
- 49.Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 60 с.
- 50.Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. 567 с. URL: <http://surl.li/vsasvo> (дата звернення: 26.11.2024).
- 51.Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 г. Москва : Академия наук СССР, 1971. 308 с.
- 52.Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Маріуполь, 2020. 247 с.
- 53.Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков : Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. 523 с. URL: <https://www.donmining.info/2016/04/gornopromyshlennyu-ukazatel-donetskogo-basseyna-1901.html> (дата звернення: 30.09.2024).
- 54.Кулішов М. В., Ломако М. М. Шарль Плюм'є – маловідомий бельгійський гірничий інженер і підприємець. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження. 2019. № 2(10). С. 90–94. URL: http://do.forlan.org.ua/doc/gran_istor/grazn_ist_2019.pdf (дата звернення: 07.11.2024).
- 55.Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

56. Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава : Талком, 2023. 301 с. URL: <https://www.donmining.info/2023/04/naryisyi-istorii-luganschyinyi-2023.html> (дата звернення: 21.10.2023).
57. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. 282 с.
58. Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2017. 238 с.
59. Лопатин Н. У. колыбели Донбасса. Луганское обласное издательство, 1960. 275 с.
60. Мошенський С. З. Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України. Київ : Креативна агенція «Артіль», 2024. 767 с.
61. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. 453 с.
62. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ : Акад. наук Укр. ССР, 1959. Т. 1 : Ремесло і мануфактура. 496 с.
63. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1964. 305 с.
64. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна : монографія. Київ : "Генеза", 2004. 480 с.
65. Серый Ю. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону : Издательство Ростовс. университета, 1971. 212 с.
66. Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2015. 471 с.
67. Скочинский А. А. Краткий очерк состояния горной и технической части каменноугольных рудников донецкого бассейна в 1900 году. Горный журнал. 1903. Т. 1, № 1. С. 1–46. URL:

- <https://www.donmining.info/2019/10/skochinskiy-kratkiy-ocherk-rudnikov-v-1900.html> (дата звернення: 05.11.2024).
68. Сурожский П. Н. Н. Край угля и железа. «Современник». 1913. № 4. С. 292–312. URL: <https://www.donmining.info/2017/03/surozhskiy-kray-uglya-i-zheleza.html> (дата звернення: 30.09.2024).
69. Тарасов А. Військовополонені центральних держав на підприємствах Півдня України (1914–1917): характеристика національного складу. Військово-історичний Меридіан. електронний науковий фаховий журнал. 2018. № 3(21). С. 46–55. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tarasov_Andrii/Viiskovopoloneni_tsentralnykh_derzhav_na_pidpryemstvakh_Pivdnia_Ukrainy_19141917_kharakterystyka_na/ (дата звернення: 25.09.2024).
70. Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / И. М. Пушкарева та ін. ; ред. И. М. Пушкарева. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 476 с.
71. Туган-Барановський М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 3-тє вид. Санкт-Петербург : "Наша жизнь", 1907. 562 с.
72. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор У Першій світовій війні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2004. Т. 1, № 17. С. 54–81. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/682> (дата звернення: 06.10.2024).
73. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Харків : "Хозяйство Донбасса", 1924. Т. 2 : История горной и горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. 204 с.
74. Фомин П. И. Металлопромышленность Украины. Харьков : Изд. Госпл. УССР. 1926. №2. 51 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004631> (дата звернення: 20.02.2025).

75. Friedgut T. *Iuzovka and Revolution, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 514 p. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0007505> (date of access: 02.02.2025).
76. Wynn Charters. *Workers, strikes and pogroms: the Donbass-Dnepr bend in late imperial Russia, 1870-1905*. New Jersey : Princeton: Princeton University Press, 1992. 289 p. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0000013776> (date of access: 01.02.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Промисловий розвиток Катеринославської губернії за даними додатків звітів
Катеринославського губернатора¹

Рік	Сума фабрично- заводського виробництва а в млн. руб.	Сума фабрично- заводського виробництва підприємств, які займались обробкою корисних копалин в млн. руб.	Кількість фабрик та заводів	Кількість підприємств, які займались обробкою корисних копалин	Кількість робітників в
1889	25,4	17,88	539	263	25677
1890	31,99	26,14	594	285	33674
1891	37,61	31,12	3472	274	32620
1893	54,7	46,08	2909	308	45458
1894	45,9	38,11	676	383	51881
1898	195,51	186,50	9104	791	116544
1903	157,31	129,44	12515	1071	146635

¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1889г. Екатеринослав: Губернская Земская Типография, 1890. Арк. 105. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=199> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1890г. Екатеринослав: Губернская Земская Типография, 1891. Арк. 91. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=209> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1891г. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1892. Арк. 131. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=245> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Екатеринослав: Типо-Литография Губерн. Правления, 1894. Арк. 47. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=256> (дата звернення: 16.10.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1895. Арк. 53. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=204>. (дата звернення: 15.11.2024).; Обзор Екатеринославской губернии за 1898 г. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. Арк. 67. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=206> (дата звернення: 18.10.2024).; Обзор Екатеринославской Губернии за 1903 год. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1904. 105 Арк. URL: <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=210> (дата звернення: 17.10.2024).

Додаток Б

Продуктивна здатність і дійсний видобуток донецьких копалень в 1889 – 1903
рр. в млн. пудів¹

Рік	Добувна спроможність шахт(Кам'яне вугілля)	Видобуто (Кам'яне вугілля)	Добувна спроможність шахт(Антрацит)	Видобуто (Антрацит)
1899	648,4	499,39	85	63,4
1900	878,4	607,55	121,4	83,92
1901	981,7	611,6	145,4	82,82
1902	992,2	575,48	110,25	66,66
1903	1066,1	646,89	179,5	81,2

¹ Доклад Комиссии XXIX съезду горнопромышленников юга России по 3-у, 4-у и 5-у вопросам программы. Харьков : Типография и литография Зильберберга, 1905. С. 12.

Додаток В

Видобуток мінерального палива акціонерними товариствами в 1899 – 1903 рр. в тис. пудів¹

Акціонерні товариства	1899 р.	1900 р.	1901 р.	1902 р.	1903 р.
Олексіївське гірничопромислове товариство	43629	44784	44031	31971	28469
Ауербач і К ^о	3461	5543	6827	10309	13509
Товариство Брянських кам'яно-вугільних копалень	10030	16081	17349	12019	14328
Новоросійське товариство	43598	48583	43846	38338	46080
Товариство Прохоровських кам'яно-вугільних копалень	18498	25256	24208	23852	11869
Російсько-Бельгійське товариство	20629	22657	26530	31310	38897
Ругченківське товариство	37568	35574	36658	37182	39852

¹ Докладъ Комиссии ХХІХ Съѣзду горнопромышленниковъ юга Россіи по 3-у, 4-у и 5-у вопросамъ программы. Харьков : Типографія и литографія Зильберберга, 1905. С. 193-194.; Скочинский А. А. Краткий очеркъ состоянія горной и технической части каменноугольныхъ рудниковъ донецкаго бассейна в 1900 году. Горный журнал. 1903. Т. 1, № 1. С. 4.

Додаток Г

Видобуток вугілля Європейської частини Російської імперії по районам в 1913-1914 рр.¹

Райони видобутку вугілля	Видобуток в 1913 р., млн. пудів	Відсоткове співвідношення до загального видобутку в 1913 р.	Видобуток в 1914 р., млн. пудів	Відсоткове співвідношення до загального видобутку в 1914 р.
Донецький басейн	1543,79	74,7%	1683,78	83,2%
Домбровський	426,31	20,6%	231,01	11,4%
Урал	73,46	3,6%	84,20	4,2%
Замосковний (Підмосковний)	18,34	0,9%	20,00	1,0%
Кавказ	4,28	0,2%	4,08	0,2%
Загалом	2066,18	—	2023,07	—

¹ Каменноугольная промышленность России въ 19014 году. Вып. I. ежемѣсячная статистика. Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи. 1915. № 599. С. 2.

Додаток Г

Цінність річного збуду продукції на Ландварівському дротово-цвяховому заводі братів Фрумкіних¹

Рік	В тис. рублях	Копійок
1906	395,82	52
1907	361,34	70
1908	339,26	54
1909	398,62	62

¹ ДАДО. Ф. 692, Оп. 1. Спр. 15. Копии протоколов заседаний правления и ревизионной комиссии общества, таблица стоимости изготовленной продукции, переписка с акционерными обществами "Гвоздь", "Проволока" о заключении торговых соглашений, свое временной уплате за выполненные заказы и по другим вопросам. Арк. 77-78.

Додаток Д
Середня зарплата(в руб.) в 1910-1914 рр. на Машинобудівному заводі
Гартмана в м. Луганськ за день в руб.¹

Рік	1910	1911	1912	1913	1914
Доменний цех	1,16	1,23	1,29	1,31	1,31
Мартенівський цех	1,71	1,59	1,56	1,64	1,79
Рейкопрокатний цех	1,54	1,46	1,48	1,42	1,51
Залізопрокатний цех	1,66	1,92	1,60	1,96	2,16
Листопрокатний цех	1,56	1,57	1,63	1,72	1,79
Механічний цех	1,69	1,50	1,54	1,59	1,64
Ливарний цех	1,49	1,44	1,59	1,58	1,59
Цегляний цех	1,01	0,89	0,88	0,87	0,93
Залізничний цех	1,16	1,35	1,26	1,32	1,38

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 17-18.

Додаток Е
Середня зарплатня(в руб.) в 1910-1914 рр. на Машинобудівному заводі
Гартмана в м. Луганськ за місяць¹

Рік	1910	1911	1912	1913	1914
Доменний цех	30,91	33,37	34,89	34,59	37,90
Мартенівський цех	47,43	43,77	43,37	47,02	49,72
Рейкопрокатний цех	40,08	40,23	41,86	37,94	39,23
Залізопрокатний цех	39,78	41,91	36,09	45,60	41,45
Листопрокатний цех	36,73	33,77	38,46	42,06	42,21
Механічний цех	42,74	39,53	41,81	43,37	46,54
Ливарний цех	36,77	35,92	39,25	37,75	39,18
Цегляний цех	21,40	21,12	21,86	20,90	23,08
Залізничний цех	33,34	35,53	38,12	41,85	43,30

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 17-18.

Додаток Є
Порівняння середньої зарплати(в руб.) робітників Нікополь-Маріупольського
заводу за 1914 та 1916 рр.¹

Цех	1914	1916	Зростання чи зменшення в відсотках
Доменний	1,33	1,75	+31,57%
Мартенівський	2,33	2,44	+4,72%
Листопрокатний	2,18	2,64	+21,1%
Трубопрокатний	2,18	2,25	+3,21%
Бронепрокатний	2,07	2,17	+4,83%
Цегляний	1,94	2	+3,09%
Механічний	2	2,34	+17%
Муфторізний	4,65	4,62	-0,64%
Ливарний	1,90	2,13	+12,1%

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Никополь-Маріупольского металлургического общества, Русского общества машиностроительных заводов "Гартмана". Арк. 9-10.

Додаток Ж

Порівняння підвищення витрат на день для одного робітника Дніпровського заводу перша половина 1914 р. та 1916 р.(в коп.)¹

Категорія	1914 р.	1916 р.	Збільшення вартості	Збільшення в відсотках
Одяг	6,80	11,67	4,87	71,57 %
Взуття	5,67	11,67	6,00	105,88 %
Інвентар	0,85	1,50	0,65	77,05 %
Базове харчове забезпечення	38,07	52,46	14,39	37,79 %
Житло	10,00	11,67	1,67	16,67 %
Комунальні послуги	4,00	4,50	0,56	14,17 %
Гігієна	0,43	1,17	0,74	172,00 %
Усього за день	65,82	94,70	28,88	44,35 %

¹ ДАДО. Ф. 679, Оп. 1. Спр. 1. Протоколи, донесення о забастовках рабочих на заводах Русско-Бельгийского Metallургического общества, общества Русских трубопрокатных заводов. Арк. 39.

Додаток З

Рух робітників Новоросійського товариства 1 грудня 1909 р – 1 березня
1910 р.¹

	1 грудня 1909 р.	1 січня 1910 р.	1 лютого 1910 р.	1 березня 1910 р.
На заводі	6056	5844	5868	5663
На шахтах	9294	7785	8233	8055
Всього	15350	13629	14101	13718

¹ ДАДО. Ф. 11, Оп. 1. Спр. 1074. Донесение департаменту полиции, переписка с Екатеринославским и др. охранными отделениями, уездными исправниками, полицмейстерами о революционных социал-демократических организациях, о их выступлениях на фабриках, заводах г. Екатеринослава и о нелегальной литературе, обнаруженной полицией при обыске Никопольской библиотеки. Арк. 51

РЕЗЮМЕ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ НА ТЕМУ “ПРОМИСЛОВІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.”

Структура дипломної роботи складається з вступу, основної частини, що ділиться на два розділи, висновку, списку джерел та літератури з 76 пунктів і 10 додатків. Мета дослідження полягає у тому, аби проаналізувати промисловий розвиток Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., через підприємства та їх робітників, як єдиного соціально-економічного явища.

В першому розділі розглядається загальний промисловий розвиток з 1884 р. по 1917 р. Зокрема автор аналізує вплив іноземного капіталу на формування нових промислових підприємств регіону. У роботі досліджено вплив глобальних явищ, як економічна криза початку ХХ ст. та Першої світової війни на діяльність підприємств.

У другому розділі було досліджено умови праці які надавали ці підприємства, зокрема: заробітну платню, штрафи, те наскільки її вистачало робітникам; тривалість робочого дня; механізацію заводів та шахт. Аби дослідити причини чому робітники виходили на страйки. Як форму протесту та фактор соціальної напруги, який безпосередньо впливав на виробництво.

Завдяки чому було встановлено, що на конкретні великі підприємства здебільшого зберігали відносну стабільність функціонування в кризові періоди, на відміну від загальної економічної ситуації в імперії. Що ілюструє прогресивне збільшення фінансування шкіл та загалом соціальної інфраструктури. Підприємці важкої промисловості Катеринославської губернії платили доволі високі зарплати робітникам, особливо в порівнянні з іншими галузями та регіонами. Хоч, часто за для цього робітникам і доводилось йти на перемовини. В разі невдачі, починали страйк. Проте, в більшості випадків закінчувались компромісом, через взаємозв'язок сторін. Навіть в разі силового розгону страйку частина вимог виконувалась за можливості. Оскільки, розгін не міг бути довготривалим рішенням.

**SUMMARY OF THE THESIS ON THE TOPIC “INDUSTRY OF THE
KATERINOSLAV GUBERNIYA AT THE END OF THE 19TH - AT THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY”**

The structure of the thesis consists of an introduction, a main body divided into two chapters, a conclusion, a list of sources and references consisting of 76 items and 10 appendices. The aim of the study is to analyse the industrial development of the Katerynoslav province in the late nineteenth and early twentieth centuries through enterprises and their employees as a single socio-economic phenomenon.

The first chapter discusses the general industrial development from 1884 to 1917. In particular, the author analyses the impact of foreign capital on the formation of new industrial enterprises in the region. The paper also examines the impact of global phenomena such as the economic crisis of the early twentieth century and the First World War on the activities of enterprises.

The second section examines the labor conditions provided by these enterprises, including: wages, fines, and whether they were sufficient for workers; working hours; and the mechanization of factories and mines. To investigate the reasons why workers went on strike. As a form of protest and a factor of social tension that directly affected production.

It was found that specific large enterprises mostly maintained relative stability of functioning during the crisis periods, unlike the general economic situation in the empire. This is illustrated by the progressive increase in funding for schools and social infrastructure in general. Heavy industry entrepreneurs in the Katerynoslav province paid fairly high wages to their workers, especially in comparison with other industries and regions. However, workers often had to negotiate for this. If they failed, they would go on strike. However, in most cases, they ended in a compromise due to the interconnectedness of the parties. Even in the case of a violent dispersal of the strike, some of the demands were fulfilled whenever possible. Because dispersal of the strike could not be a long-term solution.